

PRVA ŽENA POLITIČKI KOMESAR

Kuće će se izgraditi, pruge obnoviti, ali milion i sedam stotina hiljada ljudskih života nećemo moći povratiti... Svaki od tih ljudi imao je svoj lični život, svoje nade, svoje nevolje, svoje radosti... To je ogromna cijena koju smo morali da platimo za našu slobodu ...

Tito

¶ —'eloga dana vršena su hapšenja u Kraljevu. Nemci su govorili uhapšenima i njihovim porodicama da je Nemačka napala Sovjetski Savez i da će svi komunisti biti streljani. Bio je to početak opšte hajke na komuniste i njihove simpatizere. Toga dana, 24. juna, do kasno u noć, ćelije gradskog zatvora punile su se hapšenima. Još je bila sveža rana od aprilskih događaja, a već je došla nova koja je zadesila mnoge porodice. Zavladao je teška mora. Nad gradom se nadvila nova opasnost — sen zatvorskih rešetaka.

Dugi su bili dani u mračnim ćelijama zatvora. Za one koji su neumorno radili i borili se za svoje ideale mučno je bilo sedeti skrštenih ruku iza rešetaka. Vesti koje su tajnim kanalima stizale do zatvorenika govorile su o tome da su mnogi drugovi izbegli hapšenje i da je organizacija u gradu nastavila da radi. Neki drugovi su već bili u šumi. Prvi borci. Organizovano je čak i izvlačenje dva vagona municije za odred. Ovakve vesti su ublažavale nespokojsvo hapšenika, ulivale im veru i davale snagu, ali i pojačavale njihovo nestrpljenje, podsticale želju za borbom i slobodom. Stigla je, najzad, i radosna vest da se priprema njihovo oslobođenje iz zatvora.

Mladoj studentkinji tehnike, Olgi, dopustili su da je poseti majka. Grlila je mati ćerku, s mukom uzdržavala suze i polušapatom izražavala majčinske nežnosti. I sasvim tiho joj saopštila da će biti u prvoj grupi koju će drugovi osloboditi iz zatvora. Glasno joj je nudila hranu i "objašnjavala šta joj je donela u zavežljaju. U trenutku stražareve nepažnje, hitro joj je doturila jednu knjigu. Stražar je oglosio da je poseta završena.

U ćeliji Olga je prenela svojoj drugarici poruku drugova koju joj je saopštila majka. Olga i njena drugarica u ćeliji, Koka, već su se znale od ranije. Zajedno su radile kao članovi Partije. U zatvoru su se još više zbližile. U intimnim razgovorima Olga je pričala Koki uspomene iz svog detinjstva, o prvoj knjizi dobivenoj od škole kao nagradu za dobar uspeh, o časovima provedenim s violinom u ruci, o tome kako je žudno čitala knjigu za knjigom. Sa puno topline oživljavala je uspomene iz gimnazijskog doba i omladinskog rada. Živo su ostali urezani u njenom sećanju mnogi trenuci: radost kada joj je u gimnazijskom listu bila objavljena prva pesma, njen članak u »Našem odzivu«, koji je nastavnički savet oglasio buntovničkim i pozvao je zbog toga na odgovornost, rad u školskoj biblioteci, prikupljanje priloga za siromašne, prvo prisustvovanje učenice šestog razreda tajnom sastanku Skoja.

Sećala se postupka direktora i nekih profesora gimnazije. Ukinuli su gimnazijsku šahovsku sekciju sa obrazloženjem da je šah — kocka, pa prema tome štetan za srednjoškolsku omladinu. Zabranili su posećivanje bioskopa i priredaba u gradu, jer su tu gimnazisti dolazili u dodir s radničkom omladinom. Jednog dana pojavio se u biblioteci direktor, izvršio pregled knjiga i veći deo proglasio štetnim. Izdanja »Nolita« i »Minerve« bila su uklonjena; Emilu Zoli i Anatolu Fransu nije bilo mesta u biblioteci, Tolstojevim »Dekabristima« isto tako. Ovakvi postupci su Olgu i njene drugove još više uverili da su na pravom putu i da na njemu moraju istrajati.

Na fakultetu u Beogradu pojavila se kao omladinka —¹ komunista koja je za sobom imala plodan rad. Tu je ubrzo postala i član Partije. Prošla je kroz novu borbenu školu, stekla nova iskustva, još više očvrsla.

Čekajući signal za dogovoreno bekstvo iz zatvora, Olga je, pored razgovora sa Kokom, najviše vremena posvećivala knjizi koju joj je majka donela i koju je krišom čitala. Odmah ju je pokazala Koki. Krupna, crna slova naslova knjige mogla su se raspoznati i iz daljine: »Kako se kalio čelik«. Oprezno je vadila skrivenu knjigu, gutala svaku njenu stranicu, živela zajedno s njenim junacima Korčaginom, Ritom i drugima. Na svaki šum spolja prekidala je čitanje i knjigu hitro stavljala pod jastuk, osluškujući da li to dolazi stražar.

Onog trenutka kada je dobila vest počelo je napeto iščekivanje. Vest se sastojala od samo jedne reči: »Danas!« Način i pojedinosti su već ranije bili dogovoreni. Sporo je proticalo vreme koje ih je delilo od uobičajenog izlaska u dvorište zatvora. A to je bio njihov čas, njihova prilika. Kada im je, najzad, stražar otvorio vrata ćelije i izveo ih u dvorište, odmah su se uputile maloj baraci u kojoj su se umivale. Baraka se nasla-

njala na visoku i debelu drvenu ogradu koja je opasivala dvorište. Da li je stražar slučajno propustio da stoji na vratima i da ih budno nadgleda? Svejedno, povoljna prilika je tu i nije se smela propustiti. Prišle su deblima ograde gurajući ih rukama. Jedno je popustilo. Kao što je i bilo rečeno, drugovi su ga neprimetno spolja odvalili i samo prislonili. Brzo su se provukle kroz uski otvor i našle u dvorištu susedne kuće. Ugledale su Olginu majku.

Nije bilo vremena ni za pozdrav. Svaki sekund je bio dragocen. Brzo su se udaljavale, žurno se probijajući kroz vinograd ka obali reke. Svakog trenutka može doći do uzbune u zatvoru. Olgina majka nije zaostajala za njima. Tamo levo, blizu, videla se šuma, sloboda. Ali ispred je bio Ibar. Došavši do vode skočile su bez razmišljanja. Za kratko vreme bile su na drugoj obali. Samo ih je još malo golog prostora delilo od šume.

Tada se u Kraljevu začuše pucnji. Uzbuna. Bekstvo je otkriveno. Nastala je potraga po gradu. A sa aerodroma se vinuo u vazduh avion. Brzo je preleteo preko Ibara, u potrazi za beguncima, nadletao i mitraljirao okolna polja. Ali bilo je sve uzalud. Avion ih nije stigao. One su se već bile dohvatile šume.

U aprilu 1941. godine Olga je bila među onima koji su se dobrovoljno javili da brane zemlju. Vojska koja je kapitulirala nije prihvatila ove rodoljube. Umesto borbe protiv napadača, Olga je sa čitavim narodom dočekala izdaju zemlje i posle nekoliko dana gledala kako ulicama Kraljeva tutnji tuđinska motorizacija, kako ih surovo i s visine posmatraju nacistički »nadjudi«.

B J o i v i l i 9 [3 i t i j l i (6 i t t i s J f i f a

J o v i Ć i Ć

12242

IV/1 - 42542

Olga

Gehört der kommunistischen Partei
Ivanjica an. Sie ist die Tochter des
Utan Jovičić und bekleidet die Stelle
eines politischen Kommissar

aus Ivanjica Kraljevo

£3 Belgrad

IV/102 = 13.142

\

Faksimil kartona Rite u Gestapou

OLGA JOVICIC RITA

Gestapo je tragao za političkim komesarom Olgom Jovičić. U njegovoj kartoteci je evidentirana 12. februara 1942. godine po nalogu antikomunističkog odseka (IV 1). Na kartonu je zabeleženo: »Jovičić Olga, iz Kraljeva. Pripada komunističkoj bandi u Ivanjici. Ona je kći Dušana Jovičića i na položaju je političkog komesara«.

Tada nije dobila pušku u ruke da se bori. Taj trenutak došao je posle četiri meseca. Nakon bekstva iz zatvora prihvatila ju je druga vojska, vojska koja se tek rađala.

U šumi je bila zajedno s majkom. Na drugom kraju bili su otac i brat — nesvršeni učenik tehničke škole. Cela porodica je napustila grad i našla se okupljena u partizanima. U gradu je ostala napuštena kuća, a šuma je postala novi dom.

U odredu su svi imali partizanska imena. Kada su Olgu zapitah kakvo će ime ona da uzme, nije mnogo razmišljala. Lik žene komesara iz knjige »Kako se kalio čelik« stalno je živeo u njoj. Od prvih stranica kako je naišla na nju delila je sve sa njom, polazila kroz njena iskušenja i teškoće, zajedno sa njom osećala tugu zbog nerazumevanja na koje je nailazila, i više od svega i uprkos svemu borila se s njom, borila uporno, do kraja.

Zapamtila je svaki detalj o njoj. I, kada je trebalo da dà odgovor na pitanje o partizanskom imenu, u jednom trenutku iskrsnuše mnogi detalji o voljenom liku. Rita, osamnaestogodišnja devojka preplanula lica, sa neposlušnim pramenom tamne podšišane kose. Politički komesar čete, u šlemu, sa teškim mauzerom o kaišu. Baratala je pištoljem kako je htela . . . Član političkog odseka divizije. Davala časove iz dijalektičkog materijalizma i bila učiteljica i prijatelj Pavia Korčagina... Nikome nije opraštala psovku . . . Serjožu je izgrdila što se u ratu zanosi lirikom, a u duši ga tako dobro razumela. . . Stalno je vodila dnevnik i kroz te stranice dnevnika Olga ju je najbolje osetila, razumela i zavolela. Nju, Ritu, omladinku revolucionara, koja je na svom putu kroz burne i mučne dane revolucije izrasla u iskusnog i zaslužnog političkog radnika.

Prenu se brzo iz misli i reče svoje partizansko ime. Tako je Olga Jovičić postala partizanka — Rita.

Četrnaestog oktobra partizani su izvršili napad na Kraljevo. Rita se istakla. U vatri borbe, u teškim okršajima sa Nemcima, pokazala se prisebna i odlučna. Štab je pohvalio njeno hrabro držanje. Ali Ritina radost bila je odmah pomućena. Stigle su vesti o ishodu borbe na drugoj strani grada. Jedna je bolno pogodila Ritu. Na istureni nemački položaj izvršila je juriš Dragačevska četa. Napred su jurili omladinci. Petoricu je pokosio nemački mitraljez. Među njima je bio i Ritin mlađi brat, Bata. Pao je sav izrešetan.

Posle partizanskog napada Nemci su iskalili svoj bes na nezaštićenom stanovništvu grada. Hvatah su ljude po kućama, ustanovama, fabrikama. Hiljade ljudi je palo pred cevima ubica u zelenim uniformama.

U bolu za izgubljenim bratom, za hiljadama nevinih žrtava u Kraljevu, Rita se napajala mržnjom prema neprijatelju. Predstojala je duga i nepoštedna borba, borba na život i smrt.

Za sve one streljane, za pobijene, za unesrećene. Bila je uvek napred — među najhrabrijim u učestalim akcijama. Podsticala drugove, bodrila ih u teškim trenucima. Tih dana došla je i naredba štaba odreda. Za političkog komesara čete postavljena je Rita.

Novembarski dani doneli su nemačku ofanzivu. Nastale su teške borbe sa jačim neprijateljem, marševi, povlačenje. Bez sna i odmora, iscrpeni, praćeni stalno Nemcima, avionskim bombama i rafalima, borci su se probijali planinskim vencima otičući se čeličnim zagrljajima Nemaca i sitnim, podmuklim ubodima četnika. Umor od neprekidnog napornog marša postajao je sve teži, hrana nedovoljna, a iscrpeno telo vapilo je za snom, za odmorom. Pojedinci su bili skrhani. A nije se smelo stati, nije se smelo ni za tren odvojiti od glavnine, jer oko su se kao lešinari vrzmali četnici, pravili zasede i vrebali.

Kolona je prolazila snežnom prtinom, koja se krivudavo probijala između drveća. Puške i municija postajale su sve teže, a kada je došlo na red nošenje teškog mitraljeza i njegovog postolja, onda se čitavo telo povijalo pod teretom. Umor je iscrpljivao telo, umrtvljivao misli, tupio osećanja.

Odjednom se začuo Ritin glas:

— Drugovi, pogledajte kako je ovo lepo!

Pognute glave u stroju lagano su se okrenule. Rita je stajala pod jednom jelom, ogrnutom snegom koji se presijavao na suncu, i zadivljeno gledala s radosnim osmehom, sva ozarena. Da li gledati prizor jele pod snegom? Ili ozareno Ritino lice, njen zanos pred ovim prizorom koji je učinio da za trenutak zaboravi na umor, glad i opasnost? ...

Uz Ritu su bili otac i majka. Bili su na kraju svojih snaga. Rita im je samo mogla davati podsticaja, ali njihova iznemogla tela nisu se mogla hraniti rečima.

U noći 2. decembra 1941. održan je sastanak partijske jedinice štaba. Odlučeno je da Ritini roditelji ostanu na radu u dragačevskom srezu.

Odred je otišao. Ritini roditelji su ostali sa poslednjom uspoménom na svoju ćerku — sa slikom rastanka koja je lebdelela pred očima, sa poslednjom Ritinom porukom kad je odlazila i mašući im rukom doviknula: »Vratićemo se!« Pogledali su se, a u očima im se čitalo pitanje: da li će se, zaista, vratiti?

Tog zimskog jutra bili su svi u stroju. Sa raznih strana slilo se sve u Rudo. Kao da su nestali sa lica tragovi umora, iznemoglosti. Prošli su dani povlačenja. Govorio je Tito. Mnogi su ga prvi put gledali i slušali. Formirana je 1. proleterska brigada.

U sastavu Kraljevačkog odreda — sada Kraljevačkog bataljona, stajala je i Rita kao politički komesar jedne čete. Osnovana je prva regularna jedinica Narodnooslobodilačke vojske, u kojoj je prva žena politički komesar bila Rita.

Na četnoj konferenciji u Rogatici Rita je objavila:

— Drugovi, dobili smo novog komandira čete, druga Vučka.

Tog popodneva, kada je Rita, kao i uvek na odmoru, vodila brigu o smeštaju i uređivanju čete, prišao joj je mali, sunovjav čovek, živih, bistrih očiju, i skromno joj rekao:

— Uputili su me za komandira vaše čete.

Srdačno ga je primila i odmah je potekao neusiljen razgovor o akciji na Gaočićima, prvoj akciji posle osnivanja brigade. Preko stotinu zarobljenih Talijana, gomila zaplenjenog oružja i municije, bela zastava u znak predaje na školi u kojoj su se bili utvrdili — bolji početak borbenog puta prve jedinice naše vojske ne bi se mogao poželeti, govorila je Rita. Vučko je posmatrao ovu devojkicu — političkog komesara, sa kojom će zajedno voditi četvrtu kroz borbene okršaje, napore, beskrajne marševe, glad i pobeđe. Vitkog stasa, u zategnutoj talijanskoj uniformi zaplenjenoj na Gaočićima, s kapom partizanskom ispod koje su izvirivali pramenovi bujne kose. Sve je na njoj bilo čisto i uredno.

Rita je dugo, sa žarom i prisnošću, pričala o ljudima iz čete. Koliko topline i ljubavi prema ljudima u ovoj zimi, mislio je novi komandir slušajući je. I ta ljubav prema njima zahvatila je i njega, pa su mu se ljudi iz čete na osnovu Ritinog pričanja činili poznati, bliski, i neosetno je i sam već govorio: »naša četa«, »naši ljudi«.

Po uskoj snežnoj prtini kretala se krivudava kolona. Rogatica je ostala daleko iza njih. A pred njima se pružao još veliki nesavladani prostor pod snegom.

Mrak je već osvajao kada je čelo kolone stiglo pred karsarnu u Podromaniji. Tu su se smestili.

Rita je obilazila drugove i brinula se za smeštaj. Umorna tela boraca već su bila ispružena po podu, a san je odmah ovladao. Otišla je još do komandira da vidi je li sve uređeno za stražu. Jedva se držala na nogama. Osećala je da je sva u vatri. Izmerila je temperaturu: 39 stepeni. Vučko joj je našao mesto i umotao u svoj šinjel.

Ali odmora nije moglo biti. Od štaba je dobijen zadatak. Četa je morala odmah u akciju. Iznurena tela od dugog marša čekao je nov napor. Odlučeno je — bolesna Rita će ostati s bataljonom. Njeno protivljenje je bilo bezuspešno. »Zar ćeš me ostaviti, mali komandire?«

U noći, po snegu, kolona čete se tek odvojila od kasarne, kad se pored komandira stvorila Rita. Ni ubeđivanja, ni naređenja nisu pomogle. Htela je po svaku cenu da bude sa četom u akciji.

Pod Jahorinom se zgučile seoske kućice. Brdarići. Duboko dole protiče Prača, a pored nje prolazi pruga. Tamo su ustaše. Na brdu iznad sela držala je položaje Ritina četa.

Svakog jutra Rita bi ogrnula zelenu pelerinu, preko nje prebacila svoju malu talijansku pušku i odlazila na položaj, gazeći po snegu u dotrajalim cipelama koje je morala kanapom pričvrstiti. A dole, u selu, pomagala je drugovima u pranju i krpljenju, organizovala politički i kulturni rad, vodila sastanke i nastojala da sa svakim borcem bude bliska, da ga dobro upozna, da mu pomogne. Ranjenici kojima je odmah priskočila i previla ih, bolesnici nad kojima je bdela, iscrpeni kojima je pružala ruku pomoći, sumorni kojima je prišla s ljudskom toplinom i razumevanjem — nisu to mogli da zaborave. Bila je kao stvorena da razume i shvati čoveka, da s njim podeli teret, da saoseća.

U jednoj seoskoj kući držala je Rita sastanak. Odjednom se na brdu iznad kuća začula mitraljeska vatra i zapucale puške, Rita je povikala:

— Prekidam sastanak! Brzo na položaj.

Izletela je među prvima. Tamo su se ustaše privukle i iznenada izvršile napad. Razvila se borba. Upale su i u selo. Dok je vatra postajala sve žešća, Rita je spazila da bočno od njih iz jedne kuće tuče po četi ustaški puškomitraljez. Pozvala je jednog puškomitraljesca sa još dva druga i izvršila napad. Iz kuće je odgovaralo nekoliko ustaša, ali otpor je postajao sve slabiji. Rita je dovikivala:

— Oni nemaju kud, udrite, drugovi!

A malo zatim doprli su iz kuće uzvici o predaji i trojica ustaša izašli su dignutih ruku. Bili su to prvi zarobljenici na ovom položaju.

Posle nekoliko dana razboleo se puškomitraljezac sa kojim je Rita zarobila ustaše. Ona se pozabavila oko njega. Trudila se da mu nabavi što bolju hranu, negovala ga, bdela nad njim. Nastupila je kritična noć. Rita mu je spremila ležaj pored vatre i dobro ga utoplila. Dugo mu je pričala kako će izgledati povratak u njihov kraj. Sam nije znao kako ga je uhvatio san. Kada se negde u noći trgnuo iz sna, bilo je sve tiho. Samo je Rita bila budna. Sedela je uz njega, podstičući vatru koja je veselo pucketala.

Andrić je bio nervozan čovek, pa se, i pored svega truda, u časovima nervoze nije mogao da uzdrži od psovke. Tako se u njegovom selu davalo oduška lošem raspoloženju, pa je i on,

živeći u toj sredini, stekao takvu naviku. Znao je Ritinu osjetljivost i mučan utisak koji bi na nju ostavila psovka. O tome su i prijateljski razgovarali. Andrić je uviđao da to ne valja, te iskreno obećao i zaista nastojao da iskoreni tu naviku. Teško se toga oslobađao, ali naročito je pazio da ne pogreši pred Ritom. No jednog dana je u ljutini sočno »odvalio« baš u trenutku kada je naišla Rita. U trenutku ju je spazio i težak prekor koji je učinio sam sebi, presekao je njen bes. Zašto da se to desi baš pred njom? Znao je da ga je čula i da joj je to teško palo. Sta će mu sada reći?

Rita je prišla.

— Ovoga puta smo se dugo zadržali na jednom mestu i dobro se odmorili. Nego, ta tvoja košulja se mnogo isprljala. Hajde, skini je, da ti je operem.

Andrić je sagnute glave osećao da ga nikada u životu nije bilo tako stid samoga sebe.

Jednog dana došlo je naređenje da je Vučko određen na drugu dužnost. Sa žaljenjem se rastajao od ljudi sa kojima se za kratko vreme tako srodio i toliko ih zavoleo. Srdačno i tužno se oprostio s Ritom, a u ušima su mu još zvonile njene reči u štabu: »Zašto mi uzimate mog malog komandira!«

Sa Zelengore partizani su se iznenadno sručili kao bujica na prugu Sarajevo — Mostar. I dok su se Nemci i ustaše snašli, bujica je već prohujala. Za njom je ostao put obeležen popaljenim stanicama, srušenim mostovima, polupanim lokomotivama i vagonima, razrušenom prugom. A ispred se isprečilo ustaško uporište i »neosvojiva« tvrđava Prozor sa svojom starom kulom koja dominira gradom.

U selu Dugama, odmah do Prozora, boravi Ritina četa. Bio je 11. jul 1942. Četa je izašla na položaj, jer ustaše vrše napad iz grada.

Sprema se prvi okršaj. Rita je s četom.

— Sta mislite, drugovi, o ustaškoj hvalisavosti da je Prozor njihova neosvojiva tvrđava? Sta ako se mi potrudimo da ih demantujemo?

Ustaše nadiru. Borci ih puštaju da priđu što bliže. A onda nastade paljba. Ustaški stroj se rastura, gomile beže. Ali, evo, iz grada nastupa nov, veći talas, a vatra iz bacača i mitraljeza koncentriše se na položaj čete. Vatra postaje sve žešća. Puca sa svih strana i prasak eksplozija razleže se naokolo. Ustaše jurišaju u gustim redovima, a u četi je ponestalo municije. Borci imaju samo po nekoliko metaka, a puškomitraljesci samo po jedan okvir. Pod koncentričnom vatrom i jurišem ustaša četa je morala da se povlači. Puškomitraljesci su ostali da zaštite povlačenje. S njima je bila i Rita.

Ustaše su, osetivši da je partizanska vatra oslabila, pohrile u odlučan juriš. Zaglušujuću pucnjavu za trenutak nadjača jauk. »Ranjena je Rita«, čuli su se povici. Rita je ležala na zemlji pokošena, nemoćna. A ustaše su sasvim blizu. Njihov vrisak i povici zaglušivali su uši. Samo još izvući Ritu! Ne dati je ustašama! Zadnji rafali preostale municije sručiše se na ustaše. Vatrezni zid zaustavi ih malo, jedan kratak predah, samo toliko da Ritu, klonulu od rane, izvuku ispred ustaša.

Noć. Tišina. Sve se smirilo. Samo poneki usamljeni pucanj čuje se na položaju. A dole, u selu, u maloj kućici, pod slabom svetlošću lojanice, okružena drugovima, leži teško ranjena Rita.

Ponekad se tiho odškrinu vrata i začuje šapat: »Kako je Rita?« Ostali drugovi, okupljeni oko vatre, čekaju kakvu će im vest doneti o Riti. I sa položaja dolazili su drugovi da pitaju za nju. Kako joj je, hoće li izdržati, da li će ostati živa?

Bataljon je mislio na Ritu.

Sutradan je dugo padala kiša, koja se docnije pretvorila u provalu oblaka. Sevalo je i grmelo, a grad je nemilosrdno tukao. Zatim je opet kiša lila kao iz kabla, a vetar vitlao, lomio drveće, lupao po kućama, pustošio naokolo, tako da je sve dole, na zemlji, izgledalo nemoćno prema ovoj strašnoj snazi oluje. A šćućurenim borcima u zaklonima upravo se nametala misao: ne pustoši li stihija smrti isto ovakvom ubitačnom snagom iznureno Ritino telo?

Negde duboko u noći završio se pir nepogode. Sta li će doneti sutrašnji dan?

Osvanuo je 13. jul. Rano ujutro pred očima se pružao mučan prizor polomljenog drveća, skrhanog bilja, srušenih ograda. Oluja je za sobom ostavila trag pustoši. Bilo je tužno gledati. A dole, u seoskoj kući u kojoj je ležala Rita, bilo je još tužnije. U klonulom, izmučenom telu utrnuli su zadnji ostaci snage za borbu, ugasili se zadnji znaci života. U teškoj, neravnoj borbi Rita je podlegla.

U srca njenih drugova kao da se uvukla pustoš ne manja od one koju je za sobom ostavila nepogoda. Teško je bilo pomiriti se sa stvarnošću — da Rite više nema.

S njima je bila od prvih dana. U teškim časovima iskušenja, posrtanja u noćnim marševima, iznurenosti od gladi i umora, u trenucima kada su oči bolesnika gorele u vatri, kada su rane pekale — uvek i svuda bila je s njima. I u časovima juriša na bunkere iz kojih je sipala neprijateljeva vatra, u radosti i slavlju pobede, u trenucima nespokojstva, u predahu odmora . . . Pekla je pomisao — zar da se u Srbiju vrate bez

nie? Kako izaći pred roditelje koji su već izgubili sina, kojima je od tada Rita bila sve što su imali, koji željno očekuju njen povratak, kako im reći da su i Ritu izgubili?

Bolan je bio oproštaj s Ritom. I kao da je sve što se govorilo o njoj bilo sadržano u onim zadnjim rečima izgovorenim nad njenim grobom: »Bila je pre svega čovek!«

Bol za Ritom jačao je mržnju prema njenim ubicama. U jurišu na Prozor više nisu mogli zaustaviti partizane ni bunker, ni bacači i mitraljezi, pa ni neosvojiva kula u gradu. Prozor je pao. Umesto ustaške tvrđave, Prozor je postao slobodan partizanski grad. A dole, u selu, ispod Prozora, ostala je sveža humka.

Kada je posle dužeg vremena bataljon opet naišao u isti kraj, drugovi su pošli da obidu mesto gde su se nekad oprostili od Rite. Našli su grob brižljivo uređen i sav u cveću. U selu su im pričali: »Ovde leži partizanka Rita, politički komesar. Poginula je u dvadeset drugoj godini. Celo naše selo obilazi njen grob, a naše devojke ga stalno uređuju i kite cvećem«.

Branislav BOZOVIC

PRIJATELJ

Sta je tužnije i bolnije: spaljeno i razoreno ili napušteno i opustelo selo? Da li se to iko onda pitao? I čemu bi bilo takvo pitanje onda. O n d a je bio rat. Ne, o n d a su pustošile vojske. O n d a su svi strepeli: ko dolazi? Ko dolazi, ko odlazi, ko prolazi, zašto dolazi, zašto prolazi, kuda prolazi? .. Je li to samo strah u ljudima?

Strah vodi do bezumlja, do pomirenja sa sudbinom, do varljive nade. On nikad sam ne dolazi. Ta večna posledica n e č e g a samo je prolazna omama. To je krik slabosti ma kako večan bio. Ljudska je sreća njegova prolaznost. A čovek gori od bola i želje da sazna: zašto i otkuda spaljena i razorena, zašto i otkuda napuštena i opustela sela? Rat? Rat je samo okvir, veliki tamni okvir. Čovek? Je li on samo oruđe? Oruđe — kakvo i čije? Zašto ljudi prave od ljudi oruđe?

Ta igra strašnih osećanja! Spaljeno i razoreno selo je mrtvo. Konci života, pređa života — sve je pokidano. Možda, opet nekad, neko će niti povezati i život obnoviti. Možda! A možda će tuga i jeza ljude sa zgarišta odgoniti. Možda. A napušteno i opustelo selo nije mrtvo. Tu niti života nisu potrgane. Jednostavno, kao ribarska mreža kroz valove, povučene su nekud. Tu život viri iz svakog kutka. Ispalo perje iz jastuka, prosuto žito po podovima, sanjiva mačka zagladnela i vrata samo pritvorena. I ležaj na senu kao bareljef ljudskog oblika u mirisu sasušene livadske trave. I ognjišta još topla, sa žeravicom zapretanom. I okna na kojima čarobnjak mraz još nije izvezao svoje bleštave i čudesne čipke. I, hiljadu nagoveštaja života što tragovima šiknu sa svih strana.

U sela spaljena i razorena ulazi čovek — ratnik goneći ubice i palikuće, naliven željom za osvetom. Zgarišta su njive besa i osvete. To je bitka za izgubljeno, za pepeo i grobove. U sela napuštena i opustela ulazi čovek — ratnik sa bolom, sa

uzbunom, pun tuge i pustoši. Uskače u besne valove osame i nevere, da utopljenika na toplim rukama iznese. Nigde se takav ponor bola od pustoši i nigde se takav ponor radosti od života ne survava na čoveka. To zamrzavanje i vraćanje života — kako to boli, kako to peče i kida, sve u čoveku kida! Ta spasonosna kap vode sa dna presahlog vrela poverenja, samo ona zna da kaže svu bedu i surovost rata. Ta nežna nit ljudske vitalnosti, to pre svega boli. I ako je išta u surovom ratu plemenito, onda je to uplitanje ovih niti ljudske veze i života. A sećanja ljudska ipak ne hrle pravo njima! Predugo moraju lutati po zgaristima, ogorelim zidovima po kojima su se crne suze čadi u mlazevima slivale, po dimnjacima mrtvim i usamljenim koji na strahote i mrtvilo podsećaju i gone, nemilosrdno gone od sebe. Oni su stepenik želje za osvetom i nagona razaranja. Razorena sela progone, sve progone. Napuštena sela bole i mame. Sve mame. Po njima čovek — ratnik ne ogrubi, ne otupi. Mami ga život tek obamrli i želja da se snova razbukti. Razorena sela su opustela groblja. A napuštena sela — drveća zimskim snom zavejana. Rat, oslobodilački rat je survavanje u tri provalije: u naselja uništena, u naselja napuštena, u naselja što mogu biti i razorena i napuštena. Taj probni kamen vere u pobedu! To lomljenje i ispit snage u čoveku! To pitanje: ljudi i ja!

Ljudi — ratnici u tamne noći uče lepote zemlje i surovosti prirodne čudi po senkama i obrisima, po krševima i voderinama, po gustini tame u ponorima, po praznini pod svojim zakorakom. Ljudi — ratnici u sebi nose bol, ljubav, samopregor, revolt na ratnika — nečoveka i veru, dublju od svih ponora i vrtloga, veru u čoveka i snagu neskršenu: ljudi i ja.

Ne, ne treba se sećati svih naselja uništenih i napuštenih. Uvek ima neko što se prvo javi. A nikad ona nisu sva jednaka. Čovek — ratnik se seća: selo pod Oblim brdom iza Šćita, iza Kopčića, iza jedne ratne noći — sedam stotina tridesete, jesenje. U rano jutro jesenje, još puno rosne otave, zablistalih suza od krošnjama umornim od lepote i zelenila, od sunčevih duga što se rastaču u biseru rosnih kapi. Ko bi znao reći svoje najlepše jutro! Da li je to ono na urancima, u bekstvu od gradske stege i tamničkog sivila? Je li to ono kad prva stada uzmiču livadama kao bele magline u pramenove pokidane? Ili. . . jutro čoveka — ratnika, kad u kopreni nesna magline izroni pejzaž suncem zapljusnutih njiva i naselja?

Kolona je ponela u sebi kikut vrela Rame što oko daruje ključevima zapenjenim kao rasuti buketi kaline, kao sadovi hrizantema. Ne, ni svežina vode, ni senke među obalama, ni kiša svetlosti po ćovicima i grebenima — ništa nije moglo dugi nesan razagnati. Sve je bilo u polusnu i[^](ebuđeno — voda, sve-

tlo, senke, koršnje, ptice, ljudi u koloni i nepoznati pejzaž u očima: A svako je jutro i buđenje drugo i drukčije. Sve do naselja čovek — ratnik i nema želje da se budi. Samo ono što hod u koloni traži. Jer mrak se najteže kida iz oka nesnom zamorena. I to boli, bode i grebe po očima. I tad je samo jedna želja najljudskija: leći i zaspati. Svejedno gde, svejedno kako, a makar i najmanje. Samo jedno tada u tren oka budi: borba ili radost u očima naselja. Da, i još jedno — tuga od sela napuštena. Samo posle toga san dugo i teško čoveku se vraća. Jer od svih nesаница, ona od bola je najmučnija.

Bilo je jutro avgustovsko, bogato od roda i prirode, od pustoši sela bez života. Ne, nije prvo bilo. Ne, nije poslednje bilo. A ipak prvo u sećanju! Svejedno je zašto. Sve je bilo tu. Selo puno bašta i voćara. Ograde vitke i nekrhane. Usevi bujni i negovani. Dvorišta čista i sunčana. Domovi i staje gladni ljudskog glasa i stočjeg topota. Dimnjaci žudni za sivim buketima dimova. Staze tužne za stopama u prah utisnutim i nekud uz brda iskidanim. Potočare zamukle i vitla zakočena zaplakala od razbijenih mlazova. Padaju šljive i jabuke dozrele, napuštene i nepotrebne. Po baštama mame cvetovi neubrani. Trgne se čovek — ratnik kad škripnu vrata pritvorena, kad lepršne ptica u krošnjama, kad padnu dozreli plodovi, kad zašumi vetrić po drveću. Trgne se i boli ga prevarena nada. Zašto beže ljudi od slobode? — muči ga pobuna još nestasala. A da li beže ljudi od slobode?! — lomi ga vera u čoveka. Za koga sedam stotina trideset noći nesna?! — prekoreva. Za koga sedam stotina trideset noći strepnje i bojazni?! — odgovara pustoš iz naselja. Za koga ljubav i sudari u selu napuštenom?! — kida ga sumnja i bolovi. Za koga vera i toplina kad selom tuđ i nepoznat razaspe se?! — zaškripe vrata pritvorena, zašapuću voćke otežale, zamirišu cvetovi rosom nasočeni. Ne poklekni — briždi glas pustoši i osame. Ne poklekni — javlja vetar sa oblina i hrastova na potkovi brda. Ko si? — pitaju deca sa ivica kao ptice uz majke pripijena. Ko si i šta hoćeš? — pitaju majke posustala daha od bežanja uz padine natovarene decom i posteljom. Ko si, ko si, ko si? — buči košmar za sve i odasvud.

Vidi čovek — ratnik na strmom vencu visokog obronka đerdan ljudi. Ako ih bol natera — provalija će mrtve sačekati. I biće selo — groblje. Ako ih strah potisne — kuda kroz oblake na vrhovima potrgane? Zvati, iz sveg glasa zvati, da se vrate, da dar slobode prime — ko će mu verovati? Ko može verovati u glas tuđina nepoznata?! A što će sloboda selu napuštenom i opustelom? Što će ono jedinici ratnika — proletera da svaki čovek — ratnik od pustoši tuguje i boluje? I idu ljudi — ratnici skrušeno po stazama — možda nekog ima? A kuće ostaju

mukle i prazne kao glomazne igračke ljudskog hira povezane zmijuljastim stazama sa rasutim stopama proletera po rosi i prašini. Vuče radoznalost i poslednjoj kući i čupa otpor iz čoveka — zar nigde nikog? Jedinica protiče kolonom kroz pustoš i nadu — biće bar neko.

Stale su kolone — zašto? Cuo se samo žubor potoka i trzanje zakočenog vitla potočare. Vetrić se zaigrao retkim sedim pramenovima kose. Sta je sa belih brkova blesnulo — para, rosa ili suza, ko bi znao!? Bos, u belom prtenom rublju, uspravan i smiren sišao je čovek stepeništem. Samo ono je škripalo. Sišao i stao pred čoveka — ratnika. Oči su mu bile zelenkaste kao voda njegova potočića. Ruke su dugačke i opuštene kao grane povijene. Usta poluotvorena kao od žeđi nagorela. U prašnici su ostale duge stope mršavih stopala.

— Evo, pa kolji! — rekao je i samo malo vrat povio. — Drugih nema —• dodao je.

— Srećno ti prvo jutro u slobodi, starino moja — rekao je čovek —• ratnik i pružio ruku od rata crnu i ogrubelu.

A starac je čekao, vrat je ostao povijen, ruke niz dugačko telo opuštene, pogled ukopan u nevidljivu trunčicu zemlje. Samo je blag vetar borao belo rublje na starini.

— Ne traži više, ne išti nejač i majke kukavice. Uzmi mene za sve — govorila je pomirenost sa sudbinom, žrtva, gađenje od neljudskog i ponos sklopljenog oka za sve selo.

— Starino, pruži ruku da se kao ljudi pozdravimo i u oči pogledamo. Ljudi se po pogledu i obrazu prepoznaju. Slagali su vas, paćenici moji.

Ne, starčeva ruka je čekala dok oči i misao pročitaju, a čovek — ratnik je svoju ispruženu držao. Čovek — ratnik je čekao. I žrtvovani starac — selo je čekao. Samo je dvoboj pogleda cepao skrame straha i nevere. Zavodnile su oči obojice. Jesu li to bile suze krajnjeg bola i naprezanja ili sudara vere i strepnje? — svejedno. Je li to bio zov čoveka za čoveka ili sudar neverne misli i vernog osećanja? — svejedno.

— Čekaj! — rekao je i čudnovato lako se okrenuo.

Išao je prema kući sa uzdignutim i zalepršalim rukama kao let galebov nad pučinom. Zaškripale su sitno i lako bele jelove stepenice. Umakao je za tren oka preko praga. I vratio se. Na ruci mu je visio žut dudov tronožac, a u ruci iskrila litrica kao zlato žute ukrtele rakije. Sa klina pod nastrešnicom hitro i vešto je skinuo sofru od crvenkaste jovovine. I sve je raširenim rukama podigao uvis kao ptičji uzlet.

Čovek — ratnik još je čekao sa rukom poluispruženom i nije video venac Oblih brda na kome su se žene, deca i ljudi međusobno zgledali i samo oni znali št' i im starac — selo poru-

čuje. A starac — selo je lako i vesto sofru postavio, kao da je iz zamaha na troskot sletela. I tronožac je samo malo zaigrao po travi, starac ga je mekanim i smežuranim rukama pogladio kao da dete umiruje.

— Sjedi i dobro mi došao — rekao je i, kao da je mirno stao, uspravio se.

Pogled mu je lutao po padini Oblih brda i krivudavim stazama niz koje je selo oprezno silazilo. Pogledao je oči čoveka — ratnika kao da poslednju proveru vrši.

— Dobro mi došao, prijatelju — rekao je i nalio čašicu nemirne rakije kao rastopljeno zlato, dodao: — Nazdravlje! — i sručio je u usta puna belih i lepih zuba. Obrisao je bele brkove i nalio drugu čašicu za poluispruženu ruku čoveka — ratnika.

— Sa prijateljem prvi pijem — dodao je.

Dragi MILENKOVIĆ

MALO TIŠINE!

Ujutro, pred partijsku konferenciju brigade, rečeno je da će se ona održati noću, jer se pretpostavljalo da bi danju avioni mogli napasti Livno. Toga dana bilo je mnogo sastanaka i još više pitanja s kojima su se delegati morali upoznati pre nego što pođu na konferenciju. I niko nije stigao oka da sklopi toga dugog letnjeg dana.

Konferencija je počela u prvi mrak. Što se više ulazilo u noć, a pogotovo posle ponoći, sve je više dremež osvajao, iako se govorilo i raspravljalo o aktuelnim i zanimljivim stvarima u ovom malom parlamentu u srcu okupirane Evrope. Fizičke mogućnosti su imale svoje granice, u »sitne sate pažnja je popuštala. Najpre se čulo usamljeno hrkanje usamljenog spavača, a onda se dremež prenosilo kao zaraza.

Negde pred zoru, izlaganje jednog od poslednjih govornika bilo je tako monotono da je delovalo maltene kao uspavanka. Kad je i sam osetio kako je uspavao gotovo celu dvoranu, drug koji je imao reč za trenutak začuta, pa pošto rukom pokaza na nekoliko njih koji jako hrču, slegnu ramenima kao da pita predsedavajućeg da li da nastavi. Drug Plavi, i sam iznenađen uspavanošću, odnosno hrkanjem koje se sad sasvim razgovetno čulo po celoj dvorani, udari nekoliko puta o sto nekakvim metalnim predmetom i viknu što je glasnije mogao:

— Drugovi, molim malo tišine! Skoro će i kraj.

Oni što su bili budni i oni što su bili »laki na snu« prsnuše u smeh. Osvežavajući žagor prođe dvoranom, a neko ljutito upita:

— Pa što drug već ne završi? Ono jes'da ga je prijatno slušati, ali što je mnogo — mnogo je!

Više se nikom nije dremalo, već je i zora pucala.

mukle i prazne kao glomazne igračke ljudskog hira povezane zmijuljastim stazama sa rasutim stopama proletera po rosi i prašini. Vuče radoznalost i poslednjoj kući i čupa otpor iz čoveka — zar nigde nikog? Jedinica protiče kolonom kroz pustoš i nadu — biće bar neko.

Stale su kolone — zašto? Cuo se samo žubor potoka i trzanje zakočenog vitla potočare. Vetrić se zaigrao retkim sedim pramenovima kose. Sta je sa belih brkova blesnulo — para, rosa ili suza, ko bi znao!? Bos, u belom prtenom rublju, uspravan i smiren sišao je čovek stepeništem. Samo ono je škripalo. Sišao i stao pred čoveka — ratnika. Oči su mu bile zelenkaste kao voda njegova potočića. Ruke su dugačke i opuštene kao grane povijene. Usta poluotvorena kao od žeđi nagorela. U prašnici su ostale duge stope mršavih stopala.

— Evo, pa kolji! — rekao je i samo malo vrat povio. — Drugih nema — dodao je.

— Srećno ti prvo jutro u slobodi, starino moja — rekao je čovek — ratnik i pružio ruku od rata crnu i ogrubelu.

A starac je čekao, vrat je ostao povijen, ruke niz dugačko telo opuštene, pogled ukopan u nevidljivu trunčicu zemlje. Samo je blag vetar borao belo rublje na starini.

— Ne traži više, ne išti nejač i majke kukavice. Uzmi mene za sve — govorila je pomirenost sa sudbinom, žrtva, gađenje od neljudskog i ponos sklopljenog oka za sve selo.

— Starino, pruži ruku da se kao ljudi pozdravimo i u oči pogledamo. Ljudi se po pogledu i obrazu prepoznaju. Sлагali su vas, paćenici moji.

Ne, starčeva ruka je čekala dok oči i misao pročitaju, a čovek — ratnik je svoju ispruženu držao. Čovek — ratnik je čekao. I žrtvovani starac — selo je čekao. Samo je dvoboj pogleda cepao skrame straha i nevere. Zavodnile su oči obojice. Jesu li to bile suze krajnjeg bola i naprezanja ili sudara vere i strepnje? — svejedno. Je li to bio zov čoveka za čoveka ili sudar neverne misli i vernog osećanja? — svejedno.

— Čekaj! — rekao je i čudnovato lako se okrenuo.

Išao je prema kući sa uzdignutim i zalepršalim rukama kao let, galebov nad pučinom. Zaškripale su sitno i lako bele jelove stepenice. Umakao je za tren oka preko praga. I vratio se. Na ruci mu je visio žut dudov tronožac, a u ruci iskrila litrica kao zlato žute ukrtele rakije. Sa klina pod nastrešnicom hitro i vešto je skinuo sofru od crvenkaste jovovine. I sve je raširenim rukama podigao uvis kao ptičji uzlet.

Čovek — ratnik još je čekao sa rukom poluispruženom i nije video venac Oblih brda na kome su se žene, deca i ljudi međusobno zgledali i samo oni znali št' im starac — selo poru-

čuje. A starac — selo je lako i vešto sofru postavio, kao da je iz zamaha na troskot sletela. I tronožac je samo malo zaigrao po travi, starac ga je mekanim i smežuranim rukama pogladio kao da dete umiruje.

— Sjedi i dobro mi došao — rekao je i, kao da je mirno stao, uspravio se.

Pogled mu je lutao po padini Oblih brda i krivudavim stazama niz koje je selo oprezno silazilo. Pogledao je oči čoveka — ratnika kao da poslednju proveru vrši.

— Dobro mi došao, prijatelju — rekao je i nalio čašicu nemirne rakije kao rastopljeno zlato, dodao: — Nazdravlje! — i sručio je u usta puna belih i lepih zuba. Obrisao je bele brkove i nalio drugu čašicu za poluispruženu ruku čoveka — ratnika.

— Sa prijateljem prvi pijem — dodao je.

Dragi MILENKOVIĆ

MALO TIŠINE!

Ujutro, pred partijsku konferenciju brigade, rečeno je da će se ona održati noću, jer se pretpostavljalo da bi danju avioni mogli napasti Livno. Toga dana bilo je mnogo sastanaka i još više pitanja s kojima su se delegati morali upoznati pre nego što pođu na konferenciju. I niko nije stigao oka da sklopi toga dugog letnjeg dana.

Konferencija je počela u prvi mrak. Što se više ulazilo u noć, a pogotovo posle ponoći, sve je više dremež osvajao, iako se govorilo i raspravljalo o aktuelnim i zanimljivim stvarima u ovom malom parlamentu u srcu okupirane Evrope. Fizičke mogućnosti su imale svoje granice, u »sitne sate pažnja je popuštala. Najpre se čulo usamljeno hrkanje usamljenog spavača, a onda se dremež prenosilo kao zaraza.

Negde pred zoru, izlaganje jednog od poslednjih govornika bilo je tako monotono da je delovalo maltene kao uspavanka. Kad je i sam osetio kako je uspavao gotovo celu dvoranu, drug koji je imao reč za trenutak začuta, pa pošto rukom pokaza na nekoliko njih koji jako hrču, slegnu ramenima kao da pita predsedavajućeg da li da nastavi. Drug Plavi, i sam iznenađen uspavanošću, odnosno hrkanjem koje se sad sasvim razgovetno čulo po celoj dvorani, udari nekoliko puta o sto nekakvim metalnim predmetom i viknu što je glasnije mogao:

— Drugovi, molim malo tišine! Skoro će i kraj.

Oni što su bili budni i oni što su bili »laki na snu« prsnuše u smeh. Osvežavajući žagor prođe dvoranom, a neko ljutito upita:

x — Pa što drug već ne završi? Ono jes'da ga je prijatno slušati, ali što je minago — mnogo je!

Više se nikom nije dremalo, već je i zora {lucala.

LONČE MLEKA

Jul 1942.

Prilazimo Sćitu. Još je noć. Oseća se miris paljevine. Naziremo naselje i velike kuće. Umorni smo od dugog marša i napora, pa se malo razgovara. Samo se čuje bat koraka i zveckanje natovarenih konja. Tu ćemo smestiti našu bolnicu. Zgrada samostana je prilično demolirana, a ipak će primiti-naše umorne ranjenike, koji danima nisu videli krov nad glavom. I ja, zdrava, radujem se predahu.

Ekipe bolničarki brzo uređuju i čiste prostorije. Sunce je već izašlo. Mi i dalje unosimo ranjenike u zgradu.

— Ne brini, Saša, ima mesta za sve — dovikuje bolničarka Mila.

Neki ranjenici ubrzo zaspase, a drugi me zovu. Čistim i previjam rane.

Napolju je vreva i žagor. Izađoh da vidim šta se radi. Pogled mi zastade na zidinama manastira. Crni, spaljeni zidovi stravično strče. Još ponegde probija dim. Otuda i onaj težak miris paljevine. Naši su spalili manastir. Nisu to hteli, znam dobro, ali su ustaše na tornju imale uporište odakle su mitraljirale. Tvrdoglavo i uporno su se branili. Nije bilo druge. Flaše zapaljenog benzina oblile su plamenom, manastir, tvrđavu ustaša. Uporište je palo. Pali su neki naši drugovi, među kojima i dva artiljerca.

Sveže humke me privlače. Nosim dete u naručju. Stojim nad humkama i šapućem mojoj Dolores. Pričam joj o palim drugovima, o njihovim htenjima i idealima. A mala ručicama igra po svežoj zemlji i nešto tepa. Hoće da ponovi moje reči, za nju neshvatljive i još nerazumljive. Bolje je što je tako.

S druge strane manastira vesela vreva i divna melodija španske pesme. Zito, prostrana polja sa zrelim, klasjem. Jedna grupa partizana vrše žito. Mediko — dr Gojko Nikoliš, sa vilama u rukama i go do pojasa, baca klasje u vršalicu. Pored njega je još desetak drugova iz Beogradskog bataljona. Gojko je bio u Španiji i otuda španska pesma. Koliki polet i snaga.

Okretoh se prema manastiru. Kakve suprotnosti! Paljevina, miris zgarišta i smrti, a sa druge strane hieb, žetva, život i pesma. To je naša borba, puna sukoba, suprotnosti. Treba se u to uživati i sve to shvatiti.

Dolazi naredba za vakcinaciju. Treba sprovesti vakcinaciju protiv tifusa. Odmah se pripremamo. Našli smo nešto čaršava i belog platna. Jedna grupa bolničarki s lakšim ranjenicima, uglavnom igmancima, pravi zavoje. Uzimam dva čaršava i šijem bele kecelje bolničarkama koje će mi asistirati pri vakcinaciji.

Na zelenoj ledini improvizirani stočić s belim čaršavom. Bolničarke s belim keceljama, sveže i mlade, pripremaju igle i špriceve pored vatre i kazančeta u kojem voda vri. Kolona prilazi. Gledam ta poznata lica. Gle, izlečeni Kragujevčanin! Tek što je otišao iz bolnice. Mladi Beograđanin mi se srdačno javlja, zahvaljuje na lekarskom savetu. Poznajem i komesara čete i onog crnomanjastog vodnika. Svaki je na svoj način velik, surov i human. Jedna devojka hoće da mi pomogne.

Kako je čudna snaga koja ovo sve vodi. Ne čuju se naredbe, nema pisanih uputstava, a sve ide nekakvim čudnim redom.

Bolnica je brzo i udobno smeštena.

Na drugom kraju priprema se hrana.

I krug bolnice neko čisti.

Vršalica brekće i izbacuje žito.

Proleter i dalje prilaze lagano mom stolu. Poneka šala, poneko pitanje, ali sve je, u stvari, ozbiljno i dostojanstveno. Umorna sam. Čujem pesme i zaboravljam na nesanicu, na rat. U svemu tome ima i lepote.

Prvi put sprovodim ovako brojno vakcinisanje. Snalazim se iako imam mali broj igala i špriceva. Seljančica iz Crne Gore shvatila je da ne sme prstom ništa dirnuti, shvatila je da pincetom hvata igle, iskuvava i brzo dodaje. Ona još ne zna pravilno da izgovori reč »sterilizacija«, ali zna da za sigurnost i zdravlje njenoga druga mora biti sve iskuvano, a dodir — samo pincetom. I ona se toga savesno pridržava i neće pogrešiti.

Mirno radim i duboko verujem toj maloj drugarici, verujem i borcu koji mi prilazi, komesaru koji roditeljskim pogledom pravi red, hrabrom komandantu, mom načelniku, svakom borcu, verujem čoveku. I ta vera me drži i rađa ljubav najveću i najlepšu — drugarsku ljubav.

Dugo sam se zadržala. Čujem, dete mi plače. Gladno je. Čim sam ovaj posao završila, žurim u zgradu gde su ranjenici. Tamo mi je i dete. U istoj sobi leži borac s visokom temperaturom, u polubunilu.

— Mleka, samo malo mleka, da utolim žeđ.

Nosim jedno plehano lonče da napojim moju Dolores koja plače i čeka. Zastajem. Mleka nema za oboje. Majka ... lekar... ranjenik... drug... Sve mi se uzmešalo.

→ Doktorka, jednu kap... mleka...

Priđem ranjeniku i napojim ga. Kako žudno pije gledajući me svetlim, krupnim plavim očima. Sav gori. Njegova ruka me peče. Spuštam ga na uzglavlje i prilazim mom detetu. Uzimam ga i stavljam na poluprazne grudi.

Dolores se smeši. Počinjem i ja. Brigada, bolnica, porodica. Nevidljive crvene niti nas vezuju. Pre neki dan mi je neko pružio korpicu jagoda. »Za tvoju bebu«, prošaptao je. Da. Dobila sam i trešanja, i mleka, i čokolade, i bonbone. Iz Konjica i iz Prozora.

Moja ćerčica plače. Sapućem joj uspavanku. Pričam o budućnosti. Lice se razvedrava. Osmeh dolazi, san savlađuje.

Vreme prolazi. Godina za godinom odmiče.

Sloboda.

Izgradnja.

Najzad Sutjeska i proslava na Tjentištu.

Jedva se prepoznajemo. Uzbuđenja, suze, zagrljaji. Tako nekoliko dana.

Već umorni vraćamo se. Pun kupe. Ja sedim sa moje troje dece. Pored mene Dina Prlja, Danica Kolinović. Hodnikom vagona prolaze oni koji nemaju mesta. Često i ne pogledam ko prolazi. Odiednom snažan zagrljaj i jecaj. Snažne ruke stežu mi ramena da me polome, a iz plavih krupnih očiju liju suze. Hoće čovek da progovori, ali ne može. Dina i Danica skočiše, misle — piian čovek. Ipak je progovorio:

— Mleko, lonče mleka... Nikad to ne mogu zaboraviti.

Pogledah plave oči. Sćit, vatra koja je sagorevala, bolesno telo i šolja mleka koja je ublažila muke. Dunja¹! Dug, snažan obostrani zagrljaj. Jedva progovorismo.

— Sta ti je s malom Dolores, je li ostala živa? — prelazi pogledom preko moje dece tražeći da vidi nju.

U četvrtoj ofanzivi ostavila sam je u Sćitu. Mala humka ostala je pored artiljeraca godinu dana kasnije. Ukopala sam je tamo i ponova pričala priču o artiljercima, o drugovima koji će je večno čuvati i ostati pored nje.

I tada me nije razumela, ali pamtim njen pogled, i sećaću ga se celog života.

Dr Saša BOŽOVIC

¹ Dušan Petričković

ŠEST DANA NA DOMARU BUGOJNA

esnaesti jul 1942. U rano jutro bataljon je krenuo prašnjavom cestom od Gornjeg Vakufa ka Bugojnu. Prolazimo kroz seoca Podgrađe, Han-Ploče, Osojnicu, Pavića Polje i oko devet časova stižemo u poveće selo Gračanicu. Ovde skrećemo ulevo prema brdu Gladov, obraslom kržljivim drvećem, kupinom i glogom.

— Baš je Gladov — primeti neko u koloni.

Sporo se penjemo. Prođe se nekoliko stotina metara pa se zastane. Sigurno se izvidnice oprezno probijaju kroz šipražje. Sunce nemilosrdno peče. Jedan ustaški »bregejac« zavrnda iznad Bugojna i okoline. Nadleteo je jednom i iznad našeg bataljona. Izgleda da ništa nije primetio jer smo se dobro maskirali.

Oko 10 časova izbijamo na brdo prošarano proplancima. Čete se odmaraju po grupama u šipražju, a izvidnice su otišle napred prema Bugojnu. Stab bataljona je sa komandirima četa takođe otišao napred u izviđanje. Vreme sporo odmiče.

Podne je. Komandant je pozvao na sastanak komande četa i objasnio zadatak. Noćas, u 10 časova, počće napad na Bugojno. Osim našeg bataljona, u napadu će učestvovati i 4. crnogorska brigada koja se već nekoliko dana nalazi oko Bugojna. Čete su dobile raspored: 1. i 2. sa pratećim vodom napadaju Goricu, a potom Bugojno s. južne strane. Rudarska četa ima da likvidira uporište u selu Veseloj i minira električnu centralu.

Stab bataljona je odredio da 1. četom komanduje Velebit, pošto je Zivan ostao u bolnici u Gornjem Vakufu.

Sunce je zašlo za grebene Raduše. Polje oko Bugojna polako tone u suton letnje večeri.

— Pokret! — čula se glasna zapovest Mira Dragišića, politkoma bataljona.

Čete se svijaju u kolonu. Rudarska odlazi ulevo. Spuštamo se dosta sporo niz padine, mada brdo nije baš tako strmo. Prolazimo između sela Grniče i Vrhpeć. Pred nama je usred polja brdašce Gorica. Često zastajemo. Tišina. Samo se čuju cvrčci.

Nosim jedno plehano lonče da napojim moju Dolores koja plače i čeka. Zastajem. Mleka nema za oboje. Majka . . . lekar . . . ranjenik . . . drug . . . Sve mi se uzmešalo.

— Doktorka, jednu kap . . . mleka . . .

Priđem ranjeniku i napojim ga. Kako žudno pije gledajući me svetlim, krupnim plavim očima. Sav gori. Njegova ruka me peče. Spuštam ga na uzglavlje i prilazim mom detetu. Uzimam ga i stavljam na poluprazne grudi.

Dolores se smeši. Počinjem i ja. Brigada, bolnica, porodica. Nevidljive crvene niti nas vezuju. Pre neki dan mi je neko pružio korpicu jagoda. »Za tvoju bebu«, prošaptao je. Da. Dobila sam i trešanja, i mleka, i čokolade, i bonbone. Iz Konjica i iz Prozora.

Moja ćerčica plače. Šapućem joj uspavanku. Pričam o budućnosti. Lice se razvedrava. Osmeh dolazi, san savlađuje.

Vreme prolazi. Godina za godinom odmiče.

Sloboda.

Izgradnja.

Najzad Sutjeska i proslava na Tjentištu.

Jedva se prepoznajemo. Uzbudjenja, suze, zagrljaji. Tako nekoliko dana.

Već umorni vraćamo se. Pun kupe. Ja sedim sa moje troje dece. Pored mene Dina Prlja, Danica Kolinović. Hodnikom vagona prolaze oni koji nemaju mesta. Često i ne pogledam ko prolazi. Odjednom snažan zagrljaj i jecaj. Snažne ruke stežu mi ramena da me polome, a iz plavih krupnih očiju liju suze. Hoće čovek da progovori, ali ne može. Dina i Danica skočiše, misle — pijan čovek. Ipak je progovorio:

— Mleko, lonče mleka . . . Nikad to ne mogu zaboraviti.

Pogledah plave oči. Sćit, vatra koja je sagorevala, bolesno telo i šolja mleka koja je ublažila muke. Dunja³! Dug, snažan obostrani zagrljaj. Jedva progovorismo.

— Šta ti je s malom Dolores, je li ostala živa? — prelazi pogledom preko moje dece tražeći da vidi nju.

U četvrtoj ofanzivi ostavila sam je u Sćitu. Mala humka ostala je pored artiljeraca godinu dana kasnije. Ukopala sam je tamo i ponova pričala priču o artiljercima, o drugovima koji će je večno čuvati i ostati pored nje.

I tada me nije razumela, ali pamtim njen pogled, i sećaću ga se celog života.

Dr Saša BOŽOVIC

¹ Dušan Petričković

ŠEST DANA NA DOMAKU BUGOJNA

esnaesti jul 1942. U rano jutro bataljon je krenuo prašnjavom cestom od Gornjeg Vakufa ka Bugojnu. Prolazimo kroz seoca Podgrađe, Han-Ploče, Osojnicu, Pavića Polje i oko devet časova stižemo u poveće selo Gračanicu. Ovde skrećemo ulevo prema brdu Gladov, obraslom kržljivim drvećem, kupinom i glogom.

— Baš je Gladov — primeti neko u koloni.

Sporo se penjemo. Prode se nekoliko stotina metara pa se zastane. Sigurno se izvidnice oprezno probijaju kroz šipražje. Sunce nemilosrdno peče. Jedan ustaški »bregejac« zavrnda iznad Bugojna i okoline. Nadleteo je jednom i iznad našeg bataljona. Izgleda da ništa nije primetio jer smo se dobro maskirali.

Oko 10 časova izbijamo na brdo prošarano proplancima. Čete se odmaraju po grupama u šipražju, a izvidnice su otišle napred prema Bugojnu. Štab bataljona je sa komandirima četa takođe otišao napred u izviđanje. Vreme sporo odmiče.

Podne je. Komandant je pozvao na sastanak komande četa i objasnio zadatak. Noćas, u 10 časova, počće napad na Bugojno. Osim našeg bataljona, u napadu će učestvovati i 4. crnogorska brigada koja se već nekoliko dana nalazi oko Bugojna. Čete su dobile raspored: 1. i 2. sa pratećim vodom napadaju Goricu, a potom Bugojno s. južne strane. Rudarska četa ima da likvidira uporište u selu Veseloj i minira električnu centralu.

Štab bataljona je odredio da 1. četom komanduje Velebit, pošto je Zivan ostao u bolnici u Gornjem Vakufu.

Sunce je zašlo za grebene Raduše. Polje oko Bugojna polako tone u suton letnje večeri.

— Pokret! — čula se glasna zapovest Mira Dragišića, politkoma bataljona.

Čete se svijaju u kolonu. Rudarska odlazi ulevo. Spuštamo se dosta sporo niz padine, mada brdo nije baš tako strmo. Prolazimo između sela Grniče i Vrhpeć. Pred nama je usred polja brdašce Gorica. Često zastajemo. Tišina. Samo se čuju cvrčci.

Skoro će 10 časova. Levo odjekne poneki pucanj. To verovatno Rudarska četa traži dodir s neprijateljem. Odjednom, po našoj koloni se prosu dug mitraljeski rafal. Naišli smo na zasedu na prelazu kod mlina ispod Gorice. U koloni pometnja. Neko je od naših bacio bombu. Kratko zatišje. I, taman kad smo hteli ponovo da krenemo, dočeka nas sa Gorice uraganska vatra. Rafal za rafalom. Naši se borci razbežase po polju tražeći zaklon. Umesto da iznenadimo neprijatelja, mi smo potpuno iznenađeni. Očevidno, za ovaj napad nismo pripremljeni. Ne nalazeći zaklon na ravnom polju, izloženi vatri koja ne da oka otvoriti, borcima nije preostalo ništa drugo nego da okrenu natrag. I to panično, tako da je izgubljena veza. Zato je prateći vod sam dospao do Vrhpeća ne znajući ništa o četama.

Prošla je ponoć. Oko Bugojna vatra ne prestaje. Samo je tišina na pravcu napada našeg bataljona. Sa Gorice ustaše pucaju činj primete bilo kakav znak našeg prisustva. Patrola pratećeg voda koja je upućena da potraži naše čete nije ih našla. Ustaše su na nju otvorile žestoku vatru.

17. jul. U svitanje smo se povukli na polazni položaj — na brdo Gladov. I tek tamo smo našli glavninu bataljona. Neki se delovi još nisu vratili. Tu smo saznali da je samo Rudarska četa izvršila zadatak — rasterala je u žestokoj borbi ustašku miliciju i žandarme i oštetila električnu centralu; ali samo delimično, jer nije bilo dovoljno eksploziva.

Pod mučnim dojmom da nismo izvršili zadatak i da nas je neprijatelj razbio, ostali smo na Gladovu celo pre podne čekajući da pristignu preostali delovi bataljona sa Momom Dugalićem i komandirovom Vučkom. Međutim, pošto su čuli borbu u gradu, nisu hteli odstupiti, već su zauzeli položaj na groblju ispod sela Vesele. Kasnije smo saznali da su odatle onemogućili povlačenje ustaša koje su proterali Crnogorci iz Garačića i Rudarska četa iz Vesele. Kad su se sastali s glavinom bataljona, doveli su sa sobom jednog ustaškog milicionara. Mислеći da su na groblju ustaše, taj milicionar je dotrčao da interveniše da ne pucaju po onima što su bežali pred Rudarskom četom i 4. brigadom. Čim je čuo komandu »ruke u vis!«, ispustio je pušku iz ruku. Prebledeo je i zadrhtao kao prut. Odmah je počeo da preklinje za život.

Okolo podne, kad smo saznali da su Crnogorci ušli u Bugojno i da vode ulične borbe, komesar bataljona je naredio da im priteknemo u pomoć.

Okolo 3 časa posle podne stižemo pred Goricu sa koje nas ustaše zasipaju puščanom i mitraljeskom vatrom. Prateći vod namešta »švarcloze« i top »pito« da bi koliko-toliko paralisao

jačinu vatre sa Gorice. No, čim je vod počeo da dejstvuje, stiže naređenje da se povučemo.

Danas nam je poginuo Nikola Vavić, a ranjen je Bata Ćosić, skojevac, koji je još u početku ustanka učestvovao u prvim akcijama na neprijateljeve oficire i kamione u Beogradu. Teže je ranjen, ali se nadamo da rane nisu opasne po život.

Penjemo se ponovo na Gladov. Već je četvrti put kako »merimo« padine ovog brda za ova poslednja dva dana.

Bilo je možda 16 časova kad su svi delovi bataljona prispele na zbornu mesto.

Neuspeh na Bugojnu kao da je najviše pogodio Tršu, zamjenika komesara. On se nije ustručavao da otvoreno zameri 1. i 2. četi što nisu izvršile svoj zadatak.

— Da Rudarska četa nije izvršila svoj zadatak potpuno bismo se obrukali — kaže Trša. — Ako smo se danas mogli približiti Gorici, izloženi vatri ustaša, s malo više prisebnosti i elana to smo sinoć još lakše mogli postići. Ovako nešto se nije smelo desiti Kraljevačkom bataljonu.

Trša se s pravom ljutio, jer našem bataljonu se ni u težim prilikama nije dogodilo da odstupi bez naređenja ili da iskida veze. Da bi nesreća bila veća nije nam se pružila mogućnost da ispravimo ono što smo sinoć ispustili. Kad smo hteli odlučno napasti ustaše, došli su kuriri s naređenjem da pođemo na drugi zadatak. I, evo nas, na putu za selo Gračanicu.

U prvi mrak stižemo kod sela Gornjeg Odžaka i tu prelazimo Vrbas, a u toku noći produžujemo ka Zijametu.

Vedra, zvezdana noć. Kolona prolazi kroz usnula sela i zaseoke. Jedino nas psi dočekuju i prate lavežom. Obilazimo Bugojno sa istočne strane. Desno se prema nebu ocrtavaju grmade Gradine i Kalina, a levo se čuje puškaranje oko grada. S vremena na vreme nebo zapara po neki svetleći rafal metaka ili sjaj rakete.

U svitanje nailazimo na seoce Piriće. (Ime ovog seoceta podsetilo nas je na braću Piriće, partizane Ćibukovačke čete kod Kraljeva, o kojima ništa ne znamo. Bili su hrabri borci.) U Pirićima je ostala 1. četa. Ona će štititi odeljenje minera Rudarske čete koje mora što pre porušiti most na Vrbasu kod sela Ćurčića Luga. Ostale čete produžuju niz Vrbas do određenih položaja.

18. jul. Bataljon je poseo položaje na desnoj obali Vrbasa prema selima Grčića Lugu i Kopčićima koja se nalaze uz cestu i železničku prugu s druge strane reke. Zadatak je da dejstvom na komunikaciju odsečemo Bugojno od Donjeg Vakufa, odnosno da sprečimo pojačanje i eventualno snabdevanje koje bi bilo upućeno garnizonu u Bugojnu.

»Švarcloze« i top »pito« su u gustom šipražju u proređenoj hrastovoj šumi; a borci mahom na kosama koje se spuštaju do Vrbasa U njiva pokraj njega. Naš položaj dominira rekom i poljem pozadi nje kroz koje prolaze železnička pruga i cesta Bugojno — Donji Vakuf.

Podne je. Sunce pripeklo. Borci spavaju. Samo su budni dežurni osmatrači. Odjednom nas probudi tutnjava motora. Jedna je tanketa prošla od Donjeg Vakufa prema Bugojnu. Dok smo dotrčali do topa, ona je već izmakla. Komandant se razbesneo — grdi nas i psuje. Niko ni metka nije opalio. Sad već i ako bi neko hteo da zaspi — ne može. Tu je i štab bataljona. Svi pogledi su upravljani prema Čurčića Lugu. To selo je, kao i čitav ovaj kraj, zatrovano ustaškom propagandom. Moma Dugalić nam je ispričao kako su seljaci dočekali naš vod koji je obezbeđivao minere dok su pokušavali da sruše most na Vrbasu. Oni su bili iznenađeni dolaskom partizana o kojima su svašta čuli. Jedna žena je krenula s kravom da beži. Kad su je naši sreli i pitali kuda će, ona je rekla da ide u Bugojno.

— Pa tamo je borba! — rekao je neko od naših.

— Ako je borba, bežim od ove bande — uzvratila je žena.

— Od koje bande?

— Od ove partizanske!

— Pa mi smo partizani! Ne plaši se. Vrati se kući. Nećemo ni tebi ni kravi ništa učiniti.

Vratila se postideana. Trša je na sve to primetio da se u ovakvim selima kao što su ova na Zijametu mora još više voditi računa o svakom našem postupku. Inače, njih će i ubuduće ustaše imati kao svoje.

Uveče je bataljon prešao Vrbas. S nama je i 1. bataljon 4. crnogorske. Noćas ćemo zajedno sa 4. crnogorskom i 2. proleterskom očistiti od ustaša sva sela između Bugojna i Donjeg Vakufa.

Oko 9 časova sastajemo se sa 2. proleterskom. Saznajemo da su juče Užičani i Šumadinci napali ustašku posadu u Pruscu i da su tek danas, pošto je pristigao Cačanski bataljon, proterali ustaše. Zarobili su jednog vodnika i deset domobrana i zaplenili nešto oružja i dosta hrane.

U 10 časova krećemo u akciju. Na ulazu u selo Kopčić dočekuje nas žestoka puščana i mitraljeska vatra. U zajednici s 2. proleterskom vrlo brzo smo slomili otpor ustaša. Zatim idemo duž pruge prema stanici. Utom čujemo dolazak voza iz Donjeg Vakufa. Brzo postavljamo top u sam streljački stroj, pretpostavljajući da dolazi oklopni voz. Međutim, dok smo čekali da produži sa stanice i naiđe pored nas, voz je posle kratkog zadržavanja punom parom odmaglio nazad. Tako bez smetnje

ulazimo u selo i na železničku stanicu, gde ostajemo do pred zoru. Rušimo na više mesta prugu i stanična postrojenja. Blagoje Bogovac Pop je »u svom elementu«. Pod njegovim stručnim rukovodstvom izvršena je cela ta diverzija.

Naša 2. četa napada posadu kod mosta na Vrbasu, blizu Kopčiča, gde zarobljava jednog četnika i 12 domobrana. Četnik je iz sela Skakavaca.

19. jul. Naš bataljon na istim položajima. Odmaramo se. Oko osam časova jedna borna kola sa nešto pešadije došla su od Bugojna u Čurčiča Lug. U selu je naša zaseda. Niko od nas ne spava. Očekujemo ishod borbe. Ali se ne primećuje ništa naročito. Tanketa se malo prošetala po selu i vratila se nazad. Ubrzo dolazi kurir iz 1. čete i priča nam šta se desilo. Zaseda je doručkovala kad je tanketa naišla. Ona se zaustavila baš pred kućom u kojoj su bili bombaši. Došla je kao poručena da sa balkona kuće raspale po njoj. Umesto toga, iznenađeni neprijatelj je zaprašio preko Vrbasa. Bežeći panično, posada se okupala u reci i pri tome izgubila puškomitraljez. Vučko, komandir 2. čete, kad je video šta se događa, uzeo je jedan vod, pregazio Vrbas i — pravo u selo. Ustaše su se dale u bekstvo čim su naši bacili nekoliko bombi i otvorili vatru iz automatskog oružja.

Ubrzo posle toga od Bugojna je naišla jedna kolona. Njena pojava, neposredno posle bekstva posade sa tanketom, ličila je na izazivanje. Izgledalo je kao da hoće da vrate Vučku milo za drago. Međutim, on ih je dočekao sa svojim borcima i razbio tako da nigde dvojica nisu ostali zajedno. Pobacali su municiju, a mnogi i puške, i razbežali se kud koji.

Nakon ove akcije trгла nas je naša »breda« svojim dugim rafalom, koji je mitraljezac »okinuo« na jednu limuzinu što je naišla od Bugojna. Kad je stala, jedna trojka iz 1. čete otisnu se s položaja i u trku pregazi Vrbas. U međuvremenu iz limuzine izadoše dva čoveka i pobegoše preko polja prema pruzi. Našima nije preostalo ništa drugo nego da ih poplaše vatrom. Zatim su izvukli iz limuzine nekakve stvari i zapalili je.

Ubrzo smo saznali da su trojku sačinjavali Moma Dugalic, Boža Miletić Kosovac i Slavko Petrović Zavrzan. Oni é^u donesi u štab bataljona plen iz limuzine: sanduk sapuna P^{ra}nJ^er mašinku, bluzu ustaškog oficira, čizme, nešto veša i i⁰

20. jul. Predviđeno je da se večeras ponovi napa[^] gojno zajedničkim snagama 1, 2. i 4. proleterske bri>^er ostajemo na svojim položajima i ni po koju cenu ne^{! s m e m} dopustiti da ugroženom garnizonu dođe pojačanje.

Oko 10 časova, u lepom i sunčanom jutru sa t^{ie o b f c n ^} velikim vidokrugom, zapazismo kako ispod brda Daljar>^{a v l u f}

duga crna kolona. U isto vreme na pravcu sela Urije poče žestoka borba. Tamo je 2. proleterska.

Posle pola časa borba poče i kod nas. Rudari su dočekali ustašku prethodnicu na bliskom odstojanju i sasvim je iznenadili. Desetak ustaša je ostalo pokošeno na putu, a ostali su pobjegli u žito. Pretpostavljamo da su to mogli biti Francetićevi koljaši.

Oko 11 časova nailaze mnogo jače snage. Opet ih dočekujemo kako treba. Naša su automatska oruđa dobro raspoređena, tako da je vatra veoma efikasna. Ustaše su htele pošto-poto da probiju naš položaj. Morali smo da upotrebimo čak i top da bismo rasterali starešine koje su s puta, bolje reći, s propisnog odstojanja, komandovala i slale svoje ljudstvo u očiglednu smrt.

Na kratko vreme prisilili smo celu kolonu da odstupi. Ali oko 2 časa po podne ustaše ponovo nailaze, sad već obuhvatajući nas u širokom luku od Prusca i Urije do Kopčića i Jusića.

Gotovo u isto vreme u susret polazi i jedna kolona od Bugojna koju dočekuje naša zaseda kod Curčića Luga. Na taj način je čitav naš bataljon angažovan u borbi. U koloni koja je došla iz Bugojna bio je jedan deo s konjima. Baš taj deo, te konjanike, uzima na nišan svoje »brede« mitraljezac 2. čete i nateruje da se povuku u neku šumicu iza puta. Uskoro otuda počeše da gruvaju dva topa. Jedna granata raznese u paramparčad krov na kolibi u kojoj je bio mitraljezac sa »bredom«. Nekoliko granata pade u blizini našeg topa, a levo je jedna udarila u hrast pod kojim je bio štab bataljona.

— Pogibe Tršo! — viknu Miro Dragišić.

Pretrčah dvadesetak metara prema uzvišici na kojoj je bio štab i videh kako Tršo leži sav u krvi. Jedno poveće parče granate pogodilo ga je baš kod slepoočnice.

Poginuo je Momčilo Petrović Trša, jedan od rukovodilaca Partije, prvoborac Kraljevačkog odreda. Nestao je još jedan od onih boraca koje je dala generacija Olge Jovičić Rite i Mirka Lukovića.

Prva četa je u Curčića Lugu našla jednog ranjenika. Molio je i preklinjao za život. Rekao je da je Srbin iz istočne Bosne. Neki naši borci su ga prepoznali. Potanko je ispričao kako se morao pokrstiti i otići u ustašku vojsku da bi sačuvao porodicu. Bili smo užasnuti pojedinostima koje je ispričao da bi prikazao ustaški teror. Tražimo neku logiku u svemu tome. Ali, i pored svega što smo čuli i videli za ove dve godine, ne ide nam u glavu da Srbin može biti ustaša. I to ovde, u ovom srezu, gde je pod ustaškom kamom našlo smrt oko 2500 Srba.

I ovaj treći pokušaj neprijatelja da nas zajedničkim napadom iz Donjeg Vakufa i Bugojna odbaci od komunikacije, što znači i od samog Bugojna, nije uspeo. Za nepun sat borba je prestala. Kolona iz Bugojna se povukla, a legionari su vraćeni ka Donjem Vakufu. Istina, taj uspeh skupo nas je stao. Kad je nastalo zatišje, kod nas je došao vodni delegat Moravčić. Bio je za vreme borbe kod »brede«. Priča nam da je tamo poginuo od artiljerijske granate Miroljub Mirković Kosovac, desetar u 2. četi. Teški su to gubici — Trša, partijski rukovodilac bataljona, i Kosovac, sekretar Skoja u bataljonu! Svi smo utučeni. Neki omladinci glasno plaču. Nije to lako kad prekaljeni ratnici plaču.

U noći, tihoj i zvezdanoj, nakon ovog dana bogatog uzbuđljivim događajima, sahranili smo Tršu i Kosovca na položajima na kojima su pali, u blizini seoca Čajić.

21. jul. Kraljevčani su i danas na istim položajima. Kuriri našeg 1. bataljona pričaju da je bataljon sinoć upao u Bugojno preko sela Donjića i zauzeo železničku stanicu, ali se tamo nije mogao održati, jer napad ostalih bataljona 2, 4. i naše brigade nije uspeo.

Danas vlada zatišje na našem delu fronta. S vremena na vreme čujemo puškaranje oko Bugojna i Donjeg Vakufa. Oko 10 časova počeo da se razgara borba od sela Urije prema Pruscu. Ustaše su načinile još jedan ispad prema položajima 2. proleterske i završile ga paljevinom kuća na kosi kod Urije.

Predveče, posle šest dana provedenih u borbama oko Bugojna, polazimo preko Odžaka za Sarajevilić. Pri polasku s tugom se osvrćemo prema svežim humkama Trše i Kosovca.

Ljubivoje PAJOVIĆ

DUVNO JE NAŠE

— Drugovi, noćas napadamo Duvno. :

— Bravo!

— Druže komandante, ali bez lekcije! Moralno i materijalno odgovaramo za uspeh.

— U redu, Zičo.¹

Noć je. I pritisla je, nekako, ni previše tvrdo, a ni previše mekano. Mjesec se još nije rodio. I noć je, onako obično tamna, taman toliko da se ipak vidi hodati. A onda noć izgleda nekako tuđa, daleka. I tajanstvena kao da nešto u svojim njedrima skriva.

I... jedva je pronašao štab brigade u rejonu Razdolja. Ta mala oazica rodila je nešto malo sasvim sitnog i mekanog sijena. I tako se od njega može napraviti udoban ležaj za spavanje. Onda ne žulja tvrda planinska zemlja kao nas gore na Jelovači. A ona je, zaista, teška; strašno je teška. I gola je kao prst. Svuda su po njoj iznikle manje i veće, pa i gromadne stijene, koje su se kao tvrđave nadvile nad nama. I tako kao kile na drvetu strče svuda po ovoj planini. Mi se u nesnosnoj vrućini i zapari zavlačimo ispod tih gudura. Krijemo se od julske i avgustovske sunčane žege kao polarni medvjedi kad ih dovedu kod nas. A žega nesnosno peče. I guši kao u kazanu. Vruća zapara bije iz kamena i tvrde zemlje kao vatra. Teška je to planina. I jalova. Ničega sem kamena na njoj nema. Ni jednog jedinog drveta. Ni traga da ih je nekada bilo.

I sunce je opeklo kao žeravica. A mi se vrtimo oko tih kamenih međeda kao u gumnu i pratimo njihovu senku. One nas jedva zaklanjaju od nesnosnog sunčevog pogleda. Oko podne iznevjeri nas i to malo gostoprimstva, koje nam to kamenje pruža. Kamen je kamen. Tvrđ. Od njega nikad ništa. A neki sparni vjetrić neprestano pirka. I peče kao mlaz tople vodene pare iz kazana. A noć je prohladna. Naročito u zoru. Onda se malo podrhtava. Visina je to. Hiljadu pet stotina dva-

¹ Zivko Ziča Trninić.

deset i sedam metara, ej! I tu, u škripovima između kamenja, grčimo se od svježeg planinske noći. Jedan uz drugog se gučimo kao mačići. Tako je toplije.

Mala vatrića u Razdolju jedva kroz noć proviruje. Drže je samo dva tanka drvceta. I vatra jedva viri u tmini. Taman je tolika koliko Koča² na njoj može da zapali cigaretu. A jedva bi mogao ceduljicu na koljenu da napiše.

— Hoćeš li da napadaš Duvno?

— Hoću.

— I ne pitaš koliko ih ima?

— Znam da nas nećeš na diviziju poslati.

Borci su se obradovali. A kako i ne bi! Pocrkali smo bez vode ova dva-tri dana. Na Jelovači je nema. I kako to da se toliko snijega, koji je zimi pokriva, i toliko proletnjih i jesenskih kiša na njoj ne zadržavaju?

Na stotinak metara ispod njenog vrha prosula se mala i plitka bara. Eto, samo toliko i ništa više. I oko nje, tolike, žabokrečina se odavno osušila pa smrdi. Smrdi nesnosno. I zarazno. U njoj se na milijarde sitnih vodenih vašiju i crvića koprcaju. Svuda su po njenoj razini narasle velike krpe te žabokrečine. Kad goveda u nju uđu, onda je pocijepaju i razbiju u male i sitne krpice. I voda se još više zamuti. Zelena žabokrečina se izmiješa s muljem. Onda seoska goveda i naši konji zagaze u nju do trbuha. I po svom konjskom i goveđem običaju u isto vrijeme, tu, na licu mesta, obavljaju neke svoje poslove. Ne znaju oni za red i poredak koje je, tu i tamo, ljudski rod nekako stvorio. I ne misle na epidemiološke posledice ... I tako, tu smrdljivu i mutnu smještu, vodu pomiješanu s balegom i mokraćom, žabokrečinom i muljem, piju ... I mi! . . . A šta ćeš! Žeđ se na ognju ne da trpjeti. Usne se sasuše kao u bolesnika s visokom temperaturom. Stegnu se i smežuraju. I ispucaju. I krv curi. I boli. Grlo se osuši i stegne, pa se ni riječ ne da izustiti. Onda se nešto suvo guta. Natežeš se i gutaš. I ne ide dalje. Oči se nategnu, a svijest se tetura. U stomaku gori. I šta ti preostaje nego da zahvatiš lončić vode iz te lokve. U njemu se na hiljade tih malih životinjica praćaka i igra. Previjaju se i prevrću kao zmijice. I jure gore-dole kao pomamne. I . . . šta ćeš? Namrštiš se. Stisneš zube, stegneš grlo. Zažmuriš i . . . piješ! A šta možeš drugo? Ništa! Sa stisnutim zubima i usnama kroz dosta prljavu maramicu srkuješ taj mulj. A uvjereni smo da se dosta, dosta tih sićušnih gmazova provuklo kroz maramicu. I između zuba. I grozimo se. I pijemo. Đavolja je to rabota. Otužno i gadno.

² Koča Popović

Kad nas je vidio šta pijemo, sav je pretrnuo. Oči je razrogačio kao da u nama vidi smrt.

— Šta radite to, nesrećnici jedni! . . Pa to je otrov, žalosna vam majka! Potrovaćete se, bog vas ubio! Svi ćete se razboleti od tifusa. Ko će posle da vas leči? Znete li da su nam bolnice prepune bolesnika i ranjenika. Da vas više nisam video da pijete ovaj otrov. . . Gubite se odatle. Vragovi jedni!

Zamahnuo je kamenom prema nama. Mi se kao postide-smo i razbjegosmo, onako kao dječurlija koja su, eto, neki pre-stup napravila.

— Bežite, pobiće vas.

— Ne bojte se, družo Marko,³ nije Čiča Janko⁴ takav. Plaši nas samo.

Kad se Čiča Janko okrenuo na drugu stranu i pođe na-trag ka svom logoru a mi brzo zagrabismo lončić vode iz lokve, pa opet kroz maramicu cijedimo i gutamo svu tu žgadiju: i cr-viće, i vodene vaši, i balegu, i mokraču, i žabokrečinu, i. . . sav taj mulj zajedno.

— Zar i ti, Korčagine⁵! I ti, Lepa⁶. . . O deco, deco! Pa vi ćete propasti, đavoli jedni. Ovamo, za mnom.

U maloj udoljici, na stotinak metara ispod lokve, neko je nakosio mali plast sijena. I zdjenuo ga. Pored njega je Čiča Janko prostro malo sijena i tako sebi napravio dosta udobno ležište. Iz plasta izvadi sivu vojničku čaturicu. U plehanu čašu iscijedi zadnje kapi vode.

— Evo! Malo je stara, ali je čista. Od prekjuče je nosim iz Duvna. Ali da mi obećate da više nećete ni pogledati onaj smrdljivi otrov.

Na Lepinom i Korčaginovom licu razli se djetinjiski, ra-dostan osmijeh. »Eto, i u ratu ima roditelja«.

— Čiča Janko, nećemo vam, bogami, to malo vaše siro-tinje. Nismo mi žedni. Napili smo se mi dosta. Neće nam ništa biti ni od one u lokvi, ne bojte se. Navikli smo mi na sve. Pre-kalili su se i ovi naši varićaci, pa samelju i kamen, a kamoli neće to malo crvića. Nema za nas zime dok nam je škembe ovakvo.

Korčagin se potapša po stomaku kao da ga miluje, pa dodade:

— Samo vi dajte više 'leba i mesa, pa se ne bojte za nas; lako ćemo mi za crviće. Od njih ćemo mi da se udebljamo kao prasci.

⁸ Aleksandar Ranković.

⁴ Moša Pijade.

⁴ Nikola Milekić.

⁸ Leposava Marković.

Gleda ga kao u čudu. »Pazi ti balavca! Sta ti on zna! Nije još ni iz pelena izašao, a pazi kako vergla kao matorac«.

— Ama uzmi, kad ti kažem. Evo, za nuždu dosta. Pola čaše tebi, pola Lepi. Hajte, uzmite. Sutra ćemo ići odavde, inače ćete propasti. A najbolje je da vas dvoje i na spavanju ostanete ovde, kod mene i Marka. Trebaćete nam. Nećete ići tamo gore, jer ćete se otrovati. Sedite tu.

— E, Čiča Janko! A mi noćas idemo na Duvno. Znate. . . ostalo je tamo u samostanu ono malo vina što nam ga uzeste kad smo prvi put ušli u Duvno.

Na njegovom mršavom i smežuranom licu razli se radostan osmijeh. Oči mu se preliše mladalačkim sjajem. I živahnuše.

— Eh, manguparijo beogradska! Baš ste vi, Beograđani, od najstarijeg do najmlađeg, svi jednaki — manguparija. . . Hajte, brate, kud bilo samo da niste ovde. Sto dalje od onog otrova.

Sakupili smo se pod samim vrhom Jelovače. Sa nama je i Kombinovana četa.⁷ Odavno nije ratovala, pa su ljudi nešto malo izgubili borbenu kondiciju. Izgleda, tako mu je to u svakom poslu. Rutinirani pješak poslije dužeg odmora teže se kreće. Nekako se spotiče. I kleca. I brzo posustane. I lako se zamara. Onda ga bole noge. I čitav organizam. I na kraju jedva korača. . . Tako je i sa iskusnim ratnicima, koji su preživjeli bezbroj borbi i okršaja. Poslije dužeg zatišja u pozadini postanu nevješti borci. Nekako omekšaju, olabave, pa zaziru i od svog jedinog, nehotice ispaljenog metka. A na neprijateljev rafal pretrnu.

Iz dosadašnjeg ratovanja nama je poznato da nije dobro kad su borci na duže vrijeme van borbe. Za jedinicu kojoj je glavno zanimanje ratovanje, to mu nekako dođe kao ljenčarenje. A ljenčarenje je gnjiljenje. U ratu nagriza moral; gubi se ratna vještina. I, za borca je u ratu nekoliko dana odmora dosta, pa opet u gužvu.

Iz ove naše skupine, polako kao iz klupčeta, izvija se čelo kolone. Onda kolona raste. Sve više. I više. I klupčeta polako nestaje. A nit se izdužila na nekoliko stotina metara.

— Sta ono žmirka ispod sena, Milutine?⁸

⁷ Stab 1. proleterske imao je neposredno pod svojom komandom »Topovski« i Pionirski vod. Kako u tom vremenu ni jedan ni drugi nisu imali svoju formacijska sredstva, to je stab od njih, privremeno, formirao Kombinovanu četvu.

⁸ Milutin Tanasijević.

— To ti je, na primer, Čiča Jankova elektrana. Svaku noć on tako. Kad sam prošle noći bio na straži, nekoliko je puta palio i gasio tu petrolejku. Bio sam i kod njega. Kad me na straži smenio Duca,⁹ podoh da vidim šta je to. »Što si došao?« kaže on meni, onako jetko, kao da se ljuti. »Da vidim, Čiča Janko, šta je to«. Onda je namah omekšao. »E, dobro de. Pravilno. Treba na sve paziti. Sad si video i idi. Odmaraj se«. A kažu on uvek tako radi. Prospava sat-dva, pa opet ustane. I sve nešto beleži u nekakvu svesku. Drži je na kolenu i beleži. Neko mi reče da piše nekakva pravila, zakone, šta li! Piše zakon o našoj narodnoj vlasti.

— Oho! Prerano je počeo. Dok se ovo svrši, imaće vremena da napiše vagon zakona.

Pod teretom naših koraka zemlja potmulo mumla, onako kao dremaljiva mačka kad je neko u zimskom snu uznemiri. I bubnji, onako kao da je u njenoj utrobi provalija.

— Srećno, momci, srećno!

— Hvala, hvala, Čiča Janko. Ali nemojte ujutro rano dole dok mi sve ne raščistimo. Znae, nije baš ugodno.

— Znam, znam da vam nije ugodno dok sve opljačkate. E, manguparijo jedna ... Ne dam ništa. Sve ću vam uzeti.

— Dobro, dobro. Videćemo.

— Samo vi uđrite dobro po njima, pa će biti bolje i meni i vama. Srećno! Namlatite vi njih dobro, pa ćemo lako za drugo.

— Čiča Janko, vinćeremo.¹⁰

— Pazi ti mangupa jednog, šta on zna! Ali ustaše uđrite po naški, Korčagine!

Kolona se kreće po mraku. Tiho. I nestrpljivo. Hoćemo što prije u Duvno. Prije neki dan bili smo ga išćupali iz ustaških kandži, a sad, eto, opet oni rokću po njemu. Nekako, sramota nas je zbog toga. A, tako ti je u ovom ratu, čas mi, čas oni, po nekoliko puta do konačne pobjede.

— Napićemo se prave vode, braćo! Uh, majku mu!

Htjeli bismo da se glasno radujemo. I da trćimo. Sto brže. A tišina je. Onakva kakva nam je potrebna. I kako je naređeno. Pa, i naši je konjići poštuju. Stenju pod teretom municije i oružja i pažljivo koraćaju. Biraju mesto gdje će stati da ne bi naša osjećanja uznemirli. I ne frkću kako je to njihov urođeni obićaj.

Topla tiha noć pažljivo prati naše korake. Svojom mirnoćom i nježnoću, ona je noćas veoma darežljiva prema nama. Miluje nas kao draga i mila djevojka kad miluje voljenog momka, onako sjedeći mu na koljenu. A tamo, na istoku, kao da je planina Ljubuša mlijekom prelivena. I planina Paklena.

⁹ Dušan Živković.

¹⁰ Vinćeremo, talijanski — pobijedićemo.

Onda je mjesec sanjivo izvirio. Zatim je za čas onako odvažno, momački narastao kao da je iz vode izronio. I tako okupan i čist, blago i nježno pomilovao nas je. Oko nas je prosuo mliječnu i sanjivu postelju. I mrak je nestao kao da ga je neko metlom pomeo. Noć je odjednom zablistala, kao da se obukla u rijetku mliječnu maglu. A zvijezde su se neosjetno povukle i negdje posakrivale kao stidljiva nevjesta. I onda noć izgleda kao da je mlijekom polivena. I sladunjava kao milovanje. I nekako sablazna. Za hajduka je ova noć kao poručena. I za nas. I mi sad gazimo po tom bledunjavom mjesečevom ćilimu. I koračamo kao vukovi. A nama se čini da se sporo krećemo. Časovi neosjetno prolaze. Vrijeme odmiče. Strepimo da ne zakasnimo. Do zore treba ući u Duvno:

Treća četa ostaje u Mokronogama da nam obezbijedi leđa. Za Duvno su nam dovoljne dvije naše čete i Kombinovana¹¹. Tamo je njih samo pedeset. Koča nam je tako rekao.

Na čelu naše kolone je patrola. Tu smo na dva kilometra pred Duvnom. Uz blage padine prevoja Jančarice koračamo polako. Na vrijeme smo stigli. Tek je dva časa po ponoći. Do zore ćemo u Duvno. Idemo cestom. Tiho. Slobodno. I ležerno.

Krrr, krrrrr Krrrrrrrrrrr ...

Rafal je rasjekao noć. I pocijepao mjesečinu. Izenada. Oštro i jetko kao prgavo pseto. Tu odmah ispred nas, na tri-deset koraka, sa tt 942. Pljusak čeličnih stršljenova poprskao nas je kao tuča iz gustih i mrkih oblaka. Naša patrola je teško ranjena. Brica¹² je smrtno pogođen. Čirić¹³ ga stojeći brani. I njega je mitraljeski rafal zaprašio. Krv je potekla. I toplo je pokuljala. Munjas¹⁴ je ugrabio puškomitraljez iz Čirićevih ruku. I Jegdić¹⁵ sa njim. Tuku na trigonometar 942. Osvetnički. I noć se prolomila. I raspukla. Tišina je nestala.

Kao iz gustog grmena kad izraste trokrako stablo, pa se gumasto prostre iznad žbunja i pokrije ga kao razapeti šator, tako su iz našeg gnijezda odjednom nikla tri ubojna potoka. I rastu, rastu. Nadolaze. Sve više. Više. I kao nabujala rijeka u proljeće poplaviše padine Jančarice. I Duvanjsko polje. A Kombinovana četa se malo pomrsila. I pogriješila put.

— Korčagine, trk! Povedi je iza Blažuja na Podvezice.

Prva četa je prikovana za zemlju. Oštri neprijateljevi rafali reže na nju kao bijesni psi. I puške.

¹¹ U ovoj borbi učestvovalo je ukupno oko sto dvadeset naših boraca.

¹² Miodrag Marković.

¹³ Milorad Čirić.

¹⁴ Milan Munjas.

¹⁵ Aleksa Jegdić.

— Siniša¹⁶, sa jednim vodom zaobidi lijevo i probij se iza njihovih leđa. Pucanja nema. Duvno bez metka treba uzeti. Nećemo, valjda, još i na miliciju trošiti municiju. Ionako je nema-mo mnogo.

Krrr, krrrrr . . . krrrrrrrrrr . . .

I mnogo pušaka. Zagalamile su kao prznice. Onako bez reda, kao čavke. A mitraljezi reže kao bijesni vukovi. Više njih je tu, tri, pet, sedam. I dva teška. Grokću kao svinje kad su za svađu spremne. Oštro i nemilosrdno. I bombe rokću. Hm! . . . Kako to? Nije to milicija. Nema ona toliko mitraljeza. Ko bi još u nju imao toliko povjerenja! I ne tuče se ona tako dobro. Nekoliko minuta i kida. Ovo je nešto drugo, ozbiljnije. Koča nije imao dobro obavještenje.

— Nećete u Duvno, majku vam komunističku. Ovdje su bobanovci¹⁷.

Hm! Kad je tako, ne ide bez vatre. Moramo i mi.

— E, videćemo, gadovi jedni. . . Raspalite, drugovi!

I grmi. Oštro. I vruće. Noć se uzburkala kao naviljci oblaka u kišnoj oluji. Lomata se kao zbunjena zvijer koju gone. I ječi. Uši su pune huka. I pluća kisjelog mirisa. Barut štipa za nozdrve. I za oči. Borba se gusto razigrala. Oštro i jetko. I sve više. I sve jače. Sve oštrije. Tvrdo. I mahnito. I vazduh je pun kiseline. I oštarih čeličnih zrna. Lete oko nas kao gusti roj ljutih zolja. Svijetle strijele su se ustremile na nas kao da oči hoće da nam zapale. Onda se kao luk izviju i vinu gore, iznad naših glava. A zatim ih nestane. I oko njihovih glava još više lete. Naših dvanaest rafala odjednom se sruči tamo na njih. Pljušti kiša olova kao tuča u provali oblaka. I lije pomamno, bijesno. Oganj plamti kao vihor. Borci pretrčavaju, legnu, puze. Trče. I opet puze. I opet trče. Probijaju se u neprijateljske redove. Kao da im smrt ne smeta. A ona tu, odmah ispred nas, zlosluto hoda. I pjeva svoju posmrtnu melodiju. Neljubazno kao strvina iz svega glasa urla. Mi je čujemo. I vidimo plamenu zublju u njenim usijanim čeljustima. I lomi kosti. I meso razdire. I krv pije. A borci kao da su se na nju navikli. Još u Srbiji. I u Sandžaku. I u Hercegovini. I ovdje, u Bosni, najviše. A mi jurišamo. Nadiremo. Pritiskamo bobanovce.

¹⁶ Siniša Nikolajević.

¹⁷ Ustaške jedinice formirane od ljudstva iz okoline Imotskog često su se nazivale »Bobanovci« po njihovom zemljaku i organizatoru Rafaelu Bobanu, ustaškom bojniku-pukovniku, zamjeniku glavnog ustaškog zapovjednika »Crne legije«. Prema pričanju ljudi u okolini Livna, Duvna i Imotskog i prema pisanju ustaške štampe Rafael Boban je bio ekonomski emigrant kao i mnogi drugi torbari iz okoline Imotskog. Emigrirao je prije rata u Belgiju. Tamo ga je ustaška organizacija zavrbovala i školovala za zadatke koje sada revnosno izvršava. I tako je od njega napravila koljačkog komandanta. Glavni je organizator ustaških postrojbi-jedinica u okolini Imotskog.

— Jovo, majku im njihovu, evo ih iza nas!

— A, tako, rde jedne! Da vidite ko su proleter, majku vam ustašku!

— Drugovi, pritisnite! Udrite po Bobanu!

Žuta satnija¹⁸ okrenula nam je leđa. A mi za njom. Trčimo. I tučemo. Htjeli bismo da ih sve pohvatamo. I da uništimo to pogano sjeme. Korov treba iz korijena čupati.

— Udrite, drugovi, majku im fašističku.

I grad je, kao i svako ratno poprište, pun smrti. Zasijan je kutijama od municije, i praznim čaurama, i municijom. I fišeklijama, i puškama. I sivim čeličnim šljemovima na kojima je utisnuto veliko latinsko »U«. I leševima. Najviše mrtvih je tu, oko zgrade sreskog načelstva. Iz nje su bobanovci, tu, na kraju grada, davali poslednji otpor. A poslednji otpor je najteža radnja. Zadnjima je uvijek najteže. Njih najviše tuku. I oni nikad ne prođu dobro.

Onda su iz sreske zgrade na nas bacili bombe. Zatim su bobanovci iskočili kroz prozor. I bježe. A mi ih nemilice tučemo.

Bato¹⁹ je utrčao u zatvor sreske zgrade. U polumračnoj sobi buknuo je jaukanje ljudi. I zapomaganje žena. I vrisak djece. Majke ih grčevito stiskaju na svojim grudima. Obgrlile ih rukama. I čitavim bičem. Lelek je odjeknuo daleko. Koža se ježi. Kosa se na glavi diže. Oni su pomislili da im je došao kraj. Tako su im ustaše juče rekle²⁰. »Gadovi partizanski! Hoćete komunizam, a? Sve ćemo vas pobiti kao svinje. Svi ste vi Srbi takvi. Treba vas istrijebiti. Sve ćemo Srbe na vrbe. Ni dijete u koljevci nećemo ostaviti. Unišićemo mi vas. Srpske svinje. A vas dvoje! . . . Vi ste mi neki Hrvati! Sa Srbima, a? Tpfuj! Sve ćemo vas ujutro poklati kao svinje. . . .«

I oni su zakukali kad su Batu vidjeli. Pomislili su da im je došao kraj. Kuća je zaječala. I mladići. I djevojke. I žene. Djeca su se u svojim rođenim suzama kupala. I teku niz mekane obraščiće kao nabujali potočići u proljeće. I vrište. I jecaju.

— Ne bojte se, drugovi. Mi smo partizani. Došli smo da vas oslobodimo.

¹⁸ »Bobanovce« — ustaške jedinice formirane od ljudstva iz okoline Imotskog — često nazivaju »Žuta legija«, vjerovatno za razliku od »Crne legije«, a uz to nose uniformu od sukna žućkaste boje. Takvu uniformu nose sve ustaške jedinice sem »Crna legija«.

¹⁹ Miodrag Blagojević Bato.

²⁰ U zatvoru sreske zgrade, između ostalih, bili su i: Boro Vuković, 5g., Zdravko 8, Rajko Vuković 9, Zvezdan Vujnović 16, Duško Vuković 18, Milena Zelen 20, Bosiljka Zelen 35, Savka Vujnović, Stojan Vuković, Saveta Vulić, Jovanka, Jele, Miodrag, Mara Kovačević.

Oni su namah ućutali. Oči su im od straha kao jabuke narasle. Nijesu mu vjerovali. »Nije to partizan. Ustaša je. Na glavi mu je ustaška kapa«. Razrogačenih očiju bulje u njega.

— Ne 'bojte se. Evo, vidite petokraku.

A oni je nijesu vidjeli. Bata ima običaj, da često rukama čeprka oko kape. Čas je zaturi unazad, čas je nabije na čelo. A čas je opet nakrivi na lijevu, pa opet na desnu stranu. Nikada mu nije kako treba. Pogotovo kad je gužva. I tako mu je i danas okrenuta natraške. On je skinu i pokaza im crvenu petokraku zvizdzu, veliku kao ispružena šaka.

— Blago nama, braćo naša!

Žene su zajecale. I pale mu na grudi. Djeca su stenjala. Nešto teško tjeralo ih je na plač. Momci su ga uzeli na ruke.

— Nećemo se više od vas odvajati.

Preko dvadeset živih leševa, ispijenih lica i izbezumljenih očiju, jurnulo je ulicama. Potrčah su svojim kućama. »Je li još ko od naših ostao u životu?«

Zora se probija kroz sanjivu jutarnju mjesečinu. Rastjeruje i polako se uvlači u ulice našeg grada. Korača veselo kao na svadbi. I grad je budan. Čitav je na nogama. Očekivao je slobodu. I ona je, evo, došla. Ulice su brzo oživjele. Ljudi se pozdravljaju. Čestitaju jedan drugome. Radosno. I zabrinuto. Nije ovo kraj zlu. Hoće li ovo biti kraj ustaškoj tiraniji u Duvnu? I trnci ih podilaze. Nekima mišići drhte. A nekima i krv jače kola. Ima ih i kojima se ledi. . . Vreva se sve više povećava. Gotovo je čitav grad na ulici. I žene, i djeca, i ljudi.

*Po šumama i gorama,
Naše zemlje ponosne.*

*Idu čete partizana,
Slavu borbe pronose.*

Gromko. I veselo. I snažno. I ubjedljivo. Ori se naš grad. I okolina. I planine. Na sve strane raznose našu slavu. I. . . danas nam je dan mnogo nasmijan.

— Bravo, bogami! I brzo vi to nekako. A mislili smo da ih nećete otjerati. Bilo ih je dosta, blizu dvije stotine. I sve oni pravi bobanovci²¹.

Na prozorima nikoše čupave glave kao pečurke poslije kiše. Žene su se, tu i tamo, na brzu ruku nekako očešljale. Ne bi valjalo da ih vidimo neuredne. One o tome vode posebnu brigu. Nije to loše. A dječurlija su sasvim čupava. Djeca ne

²¹ U Duvnu je tada bila jedna satnija od 174 ustaška vojnika. Poginulo je u ovoj borbi osamnaest, a dva su zarobljena. Mi smo imali dva mrtva i četiri ranjena. Zaplijenili smo 10.000 puščanih metaka. 220 hiljada kuna, 320 kg dinamita itd.

polazu mnogo pažnje na uljepšavanje. Najradije bi gola i bosa išla. A nešto kasnije, na nekim prozorima proviriše i mlade i lijepe žene i djevojke. Na jednom prozoru šepuri se osamnaestogodišnja djevojka. Okitila se kao za vašar. Po izgledu živa je kao vatra. I požudna. Ako bi joj neko dao karakteristiku: »lakomislena i koketna« — možda ne bi pogriješio. Oči su joj nekako sanjive. I mutne kao da su još pune noćnog sanjarenja o lijepom princu iz bajke. I gleda nas nekako nejasno; onako, bunovno i ošamućeno. Nijesmo mi prinčevi iz bajke. Ni iz zemaljskih dvoraca. Ali... i mi smo muško. I neki požudni sjaj poče da preliva njene sanjalačke oči. Sve više. A usne joj se razvukoše u blag, sladunjav osmijeh. Milo i drago. I mi se smiješimo na nju. Smješkaju se i na drugim prozorima. Talas uzajamnih osmijeha sve se više razliva na prozorima. I na ulici. Oči sve umiljatije igraju veselu mladalačku pjesmu. I srca se vesele. I mišići se razigravaju. Golicanje raste na obje strane... Pa mi se nešto malo i poznajemo. Prije nekoliko dana bili smo zajedno. Među nama ima i bližih poznanika. Svakako. Prijatna su nam ta sjećanja. I smješkanja. Rat je, ali... Duša je duša. Osjećanja i u ratu ključaju. A ko je taj koji ne voli umiljati osmijeh lijepe žene?

Dječaci i djevojčice se vrzmaju oko nas. Zagledaju nas sa svake strane. I mjere nas od glave do pete. Pa onda i poprijeko. A neka mala čuperava i neočešljana glavica provirila je kroz prozor i smješka se. Mlada majka ga drži na rukama i čuva da ne padne. I smješka se. Nama. I djetetu. A ono se neprestano trza kao da bi htjelo da se otme.

— Zdlavo, dlugovi.

Podigao je svoju malu pesnicu do glave.

— Zdlavo, batice, zdlavo.

Onda je svoju malu glavu hitro okrenulo majci. Od radosti je njene obraze obgrlio ručicama. »Pozdravili su ga partizani«. Njega, klinca. I radosno vrti glavicom čas na nas, čas na svoju mamicu. I veselo se smješka. I ona. I mi. Pa . . . jasno.

»Čestitam vam na lepom uspehu. Šaljem vam druga da vam da listu sumnjivih . . . Koča«.

Čestitaju nam i štabovi bataljona naše brigade. Drago nam je. A mi nijesmo sasvim zadovoljni. Nijesmo sve ustaše u Duvnu pobili. Ostalo ih je još. Treba ih pronaći. I potući. Inače, zlo neće prestati.

Dan sve više raste. I sloboda. Ljudi se polako oslobađaju mraka. Najprije djeca. Ona slobodno trčkaraju oko nas. Za svašta se interesuju. I zapitkuju.

Zidovi kuća su išarani tuđim slovima. Grubo. I ružno.

»Komunizmo: rovina del popoli«²².

»Mosca si rivilve la Croatia si sviluppe«²³.

»Dužnost je i čast svakog Hrvata boriti se protiv komunizma«.

Bogati! Pa što ne kažete? A šta na to kaže hrvatski seljak? I srpski? Njima su od rada i teškoća ruke ispucale. I pete. A vi mu i dušu sišete. Radnike ste u mulj utjerali. U ćošak bijede ste ih strpali. Ne date im da slobodno žive. I djecu im u logoru mučite. I ubijate. Pa zar oni za vas? Protiv sebe! . . . E, vruga! Tu logiku ne mogu usvojiti radni ljudi. Zato se i bore protiv vas. I protiv vaših parola. I protiv njemačkih. I talijanskih. Svaki dan sve više. I sve jače. I vaše parole sve više blijede. Narod je na njih odavno pljunuo. Sa omalovažavanjem. I sa mržnjom. To nijesu parole radnih ljudi. To su njihove: Pavelićeve, Rupnikove, Hitlerove, Nedićeve, Musolinijeve. I ustaške, i četničke. To nijesu hrvatske, ni srpske, ni muslimanske; ni seljačke ni radničke. To su njihove. Fašističke.

— Piši, Žiće!

— Na kojoj kući, Cedo?²⁴

— Na svakoj. Organizuj grupu crtača i piši. Velikim crvenim slovima koja se ne brišu, piši:

DUVNO JE NAŠE

2. avgusia 1942. Beogradski brioljon

Miladin IVANOVIĆ

²² »Komunizam: propast naroda«.

²³ »Moskva propada. Hrvatska napreduje«.

¹⁴ Cedomir Minderović.

P R E D A H

P•A osle usiljenih marševa i borbi trebalo je da naš bataljon u oslobođenom Duvnu dobije predah. Svi smo se radovali tom odmoru.

Gradom je dominirao samostan, koji je služio i kao sklonište neprijateljeve pljačke. Bilo je tu hrane, odeće i obuće, a i razne druge robe opljačkane iz trgovačkih radnji. Čitave tube platna, štofova, somota, lepe australijske vune raznih boja — svega se tu moglo naći.

Svu zaplenjenu robu preuzeo je bataljonski intendant Rakić¹, koji se upravo razleteo po samostanu. Magacine čuva straža. Ne daju ni da vidimo čega sve ima unutra. Šnalažljiviji drugovi i oni koji su prvi upali u samostan pričali su nam s najvećim uživanjem o gomilama raznovrsne robe, »žaleći« što nisu uspeli ništa da uzmu.

— Šta ćeš, Dimče, — kaže Milutin Tanasijević² naše je da »očistimo« samostan od neprijatelja, a Rakićevo je sve što se u njemu nađe. Rakić se drži linije, on je glavni.

— Jeste, brale, ali on nastupa tek kada mi prodemo — dodaje drugi. — No ipak je bolje što nismo ništa uzeli, inače bi nas bilo i na konferenciji, jer od Vanjke se ne može ništa sakriti.

— U redu, nemam ja ništa protiv naređenja i Rakića, ali on se, brate, pravi mnogo važan! — na to će Zivković.³

Janjić,⁴ uvek spreman da brani Rakića, odmah upade u razgovor:

— Lako je s Rakićem, on će, bar, to obezbediti za bataljon, ali samo da ne stigne Čiča Janko⁵. Ako on dođe — ode sve, jer on deli samo na ravne delove, bez obzira na to čiji je plen.

¹ Jezdimir Rakić.

— Milutin Tanasijević.

³ Jova Zivković.

⁴ Branislav Janjić.

Moša Pijade.

Prvoga dana Rakićeva briga je bila briga mnogih, jer su se priče o tome čega sve ima u samostanu nadugačko raspredale. Živković je u poverenju rekao Duki i meni šta su sve uzeli pojedini drugovi i pokazao šta je on uzeo. Bile su to neke sitnice: beli i crni konac, dugmad raznih boja, igle — čitav mali šareni dućan. Nas dve smo se smejale šta je sve nakupio. A on nam je objašnjavao da će to s Janjićem »udati« za puru s kajmakom.

— Pametnije bi bilo da si uzeo sebi rublje i čarape nego to — savetovale smo ga.

— Ne brinite se vi, znam ja šta radim. Rakić ove stvari ne deli. Rublja ima koliko hoćeš u magacinu i svi će ga dobiti, a ovo će podeliti narodu ... Vi jezik za zube, niste ništa videle! Bolje bi vam bilo da odete Rakiću, da vam posle ne bude žao, jer za vas, ženske, ima mnogo lepih stvari. Oli, što ja nisam žena, ala bih se udesio!

Poslušale smo ga i otišle Rakiću. A on nas je dočekaio rečima:

— Gde ste, lepotice moje? Hoću da vas ponovim, da budete najlepše u brigadi, Birajte, uzmite šta želite. Ti, Đuko⁶, znaš šta je moderno, a i starija si od Lepe, izaberi za obe.

I tako je i bilo. Za bluze smo izabrale svileni somot boje trula višnja, zatim štof za suknje i ostale stvari koje su nam bile potrebne. Odmah smo se raspitale za krojačicu.

— Od somota ćemo sašiti bluze sa bauš-rukavima, a od štofa suknje-pantalone — kaže Duka.

Bila sam radosna što ću se ponoviti i prvi put u životu obući tako lepu bluzu. Izabrale smo i vunu za džemper. Kada je sve bilo gotovo, obukle smo se. Stajala sam kraj ogledala i nisam mogla poverovati da sam to ja. Presrećna, zamišljala sam sebe kod kuće, u mom Zabrežju. Da sam tamo, sada bih prošla kroz selo i otišla u Obrenovac na vašar, da zaigram u kolu ovako lepo obučena. Ali moj babo bi rekao: »Lelo, to nije za tebe, još se nisi zadevojčila«. Znam, ne bi mi on to kupio, ne zato što se nisam zadevojčila, već što je skupo. Sećam se kako sam bila srećna kada bih dobila cicanu ili porhetsku haljinu, jer za lepše nisam ni znala, a sada je na meni bila somotska bluza koja se sva sija.

Blistajući tako od radosti, pojavile smo se u četi. Naravno, odmah smo postale središte pažnje. Nastalo je komentariisanje među drugovima. Jedni su nam se smejali na račun bauš-rukava. Ja sam se branila da je to Đukina ideja, dok im je ona govorila:

⁶ Duka Đoković.

— Što se smežete, to je moderno, tako se danas nosi. Jest' da smo u ratu, ali. . .

Drugi su odobravali naš postupak, govoreći:

— Pustite ih neka se odmore od pantalona, bar dok smo u Duvnu.

Objašnjavale smo im da smo to sašile da bismo imale šta da presvučemo.

Naša sreća je bila kratka veka. Pozvali su nas u komandu čete. Šijan, zamenik komesara čete, i Milan Petrović, zamenik komandira, osuli su vatru po nama:

— Koga ste pitale kada ste to šile? Kakvo je to modiranje u ratu? Na šta ličite? Jeste li vi u proleterskoj ili niste? Treba vas kazniti zbog malograđanštine.

Mene je Milan posebno grdio:

— Šta si se povela za Dukom. Ti si naše, posavsko dete. Vučemo te još iz Posavine. Dragan⁷ je kriv, trebalo je da te vratimo kući. Nije za tebe rat, već lutke.

Plakala sam i bila veoma uvređena. Rekla sam da mene niko ne vuče, već idem sama, od svoje volje. I još:

— Iako sam mala, koristim ovoj borbi. Svi me drugovi vole i sve bi učinili za mene. Samo me ti uvek, bez razloga, kritikuješ. Ići ću iz čete i žaliću se štabu.

I stvarno, otišla sam u štab i rekla kako su nas Šijan i Milan grdili. Komandant se smejao:

— Šalili su se oni, Lepa. Oni su to više iz zavisti, jer nemaju mogućnosti' da se tako lepo obuku. U sukunjama ste više devojke nego vojnici. Ostani ti u svojoj četi. Nemoj se ljutiti, već se smej kao Duka.

— Ne, neću, uvredili su me — odgovorila sam odlučno. — Zao mi je čete, ali ću ipak nastojati da odem.

Ubrzo smo krenuli u selo Kolo. Sa sobom sam nosila sve šta mi je Rakić dao. Ruksak je bio pun. Pri pokretu iz Duvna, komandir je naredio da se nepotrebne stvari odbace radi lakšeg kretanja. Pokušala sam da rasteretim svoj ruksak, ali se, i pored kritike, nisam mogla rastati od lepog svilenog rublja, čarapa, bluže, kolonjske vode i drugih sitnica. Rešila sam da sve to stavim u ruksak ispod sanitetskog materijala. Mislila sam — kad mi oteža, baciću sve na konja.

Krenuli smo, ali kako je malo ko hteo da se rastane od svojih stvari, kolona je išla sporo. Drugovi sa većim rezervama su zaostajali. Komandir se ljuti:

— Idete kao da smo već margevali deset dana, umesto da posle ovog odmora letite.

⁷ Dragan Marković.

Tanasijević, savijen pod teretom ruksaka i puškomitraljeza, odgovara:

— Uležali smo se, družo komandire. Čekaj dok se mašine zagreju.

— Bolje reci dok pojedete rezervu iz torbi i bacite što vam ne treba — dodaje komandir.

— Gledaj ti njega — tiho se javlja Dimče⁸. Namirisao je šta sve imamo u torbama. Opasan je taj Moma, prava vojničina.

— More, kad mogu da nosim ovaj puškomitraljez i hranu za njega, mogu i za sebe. Čoveka valja podmazati. I on je mašina. Nek priča šta hoće! — kaže Milutin i pruža svoju čaturicu Dimčetu.

Uskoro pade naređenje:

— Bataljon stoj! Odmor.

Bili smo umorni iako smo malo puta prevalili. Seli smo. Iznenada, kroz kolonu prolete vest da komandir vrši pregled ruksaka. Snalažljiviji za tren oka posakrivaše svoje rezerve i čaturice s »vodom«, a i one sitne »dućane« koje su nameravali da dadu za puru u nekom selu. Mislila sam da se moje stvari ispod sanitetskog materijala neće ni primetiti. Na pitanje komandira šta imam u ruksaku kad je tako pun, brzo sam odgovorila:

— Sanitetski materijal?

— Ništa više?

— Pa, i nešto mojih stvari.

— Da pogledam.

Pružila sam ruksak, a on ga je pretresao do dna i, na moju žalost, komad po komad pokazivao svima, kao trgovac na vašaru kad hvali svoju robu. Uz to je govorio:

— Gledajte šta je sve Lepa ponela! Misli da će u Posavinu.

Tužno sam treptala. Srce mi se skamenilo od žalosti što me ni on ne razume. Cutala sam, šta sam mogla! Ostalo mi je ono što je komandir mislio da mi treba, a sve drugo je bacio u travu. Drugovi mi kažu da je u ruksaku bila i jedna lutkica. Možda i jeste, jer sam ponela bila sve ono što je bilo uskraćeno mojoj mladosti i što ni kod kuće ne bih imala. Mnogi su me tešili, a Bojić je rekao Momi:

— Nije trebalo, Momo. Lepa je mala, znam je još dok nije bilo rata. A i potrebne su joj neke od tih stvari.

Mislila sam u sebi: Moma zna da sve te sitnice čine ženu lepšom i možda je razmišljao kako bi njegovu Olga, devojka iz 2. crnogorskog bataljona, koju je on voleo, bila lepa u njima. Kako bi njen osmeh, plave oči i talasasta kosa bili lepši, te bi

⁸ Stanimir Dinčić.

se još teže rastajao od nje. Verujem da je i to bio razlog govoj strogosti prema stvarima koje bi na ženi blistale i Čiū' je privlačnijom.

Tada sam čvrsto rešila da odem iz 1. čete. I prešla u 3. četū. Došao je i moj Dragan da me pita zašto sam ta nila. Ispričala sam mu sve uzbuđeno. Njegovo lice se rašiiii i veliki osmeh. Čuti a oči mu govore, te tako poznate i drage Uvek sam slušala njegove reči, njegove savete, čitala sve mi je davao, stvarala sam u snovima novu mladost i nove lly Iz tih razmišljanja trže me Draganov glas:

— Lelo, nas dvoje smo u ratu, vidiš kako i tu nije strašno, kako ima i veselih scena. Ti si to sve detinjasto gično shvatila. A sve je to šala, predah između borbi. Nisi ništa pogrešila, drugovi su bili netaktični, nisu znali kako s tobom postupati.

Zagrlila sam ga i prasnula u smeh. Kraj mene je bio Dragan. Bila sam ponosna i radosna, jer je on za mene značio. Pričala sam mu kako su me drugovi lepo primih u četi i kako mi je Marko Čiča⁹ obećao da isplete džemper.

I zaista, posle nekoliko dana sam dobila nov džemper.

— Ja sam naučio da pletem — rekao mi je Marko — kao dete, za stokom. U nas, u mom kraju, i muškarci pletu, u Beogradu bi se tome svi smejali, a ovde mi je to dobrodošlo I ovaj džemper na meni sam ja radio.

Tako se završio naš predah u Duvnu.

Leposava MARKOVIĆ PETROV

PRAO NOGE NA VRBASU V

Posle napada na Bugojno, iz grada se povlačio Kragujevač bataljon. Bataljon je prešao Vrbas i počeo se peti uz desnu obalu, neprekidnom ustaškom vatrom. Među poslednjima je bila četa Milenkovića. U jednom trenutku Dragi primeti da Mome nema. pošalje patrolu da se vrati do Vrbasa i vidi šta je s Momom. vreme vatra nije prestajala. Posle petnaest minuta vratila se a sa njom i Moma.

— Gde si bio, Momo? — upita ga Dragi nervozno.

— Prao noge na Vrbasu — odgovori Moma.

⁹ Marko Čiča

Tanasijević, savijen pod teretom ruksaka i puškomitraljeza, odgovara:

— Uležali smo se, družo komandire. Čekaj dok se mašine zagreju.

— Bolje reci dok pojedete rezervu iz torbi i bacite što vam ne treba — dodaje komandir.

— Gledaj ti njega — tiho se javlja Dimče⁸. Namirisao je šta sve imamo u torbama. Opasan je taj Moma, prava vojničina.

— More, kad mogu da nosim ovaj puškomitraljez i hranu za njega, mogu i za sebe. Čoveka valja podmazati. I on je mašina. Nek priča šta hoće! — kaže Milutin i pruža svoju čaturicu Dimčetu.

Uskoro pade naređenje:

— Bataljon stoj! Odmor.

Bili smo umorni iako smo malo puta prevalili. Seli smo. Iznenada, kroz kolonu prolete vest da komandir vrši pregled ruksaka. Snalažljiviji za tren oka posakrivaše svoje rezerve i čaturice s »vodom«, a i one sitne »dućane« koje su nameravali da dadu za puru u nekom selu. Mislila sam da se moje stvari ispod sanitetskog materijala neće ni primetiti. Na pitanje komandira šta imam u ruksaku kad je tako pun, brzo sam odgovorila:

— Sanitetski materijal?

— Ništa više?

— Pa, i nešto mojih stvari.

— Da pogledam.

Pružila sam, ruksak, a on ga je pretresao do dna i, na moju žalost, komad po komad pokazivao svima, kao trgovac na vašaru kad hvali svoju robu. Uz to je govorio:

— Gledajte šta je sve Lepa ponela! Misli da će u Posavinu.

Tužno sam treptala. Srce mi se skamenilo od žalosti što me ni on ne razume. Čutala sam, šta sam mogla! Ostalo mi je ono što je komandir mislio da mi treba, a sve drugo je bacio u travu. Drugovi mi kažu da je u ruksaku bila i jedna lutkica. Možda i jeste, jer sam ponela bila sve ono što je bilo uskraćeno mojoj mladosti i što ni kod kuće ne bih imala. Mnogi su me tešili, a Bojić je rekao Momi:

— Nije trebalo, Momo. Lepa je mala, znam je još dok nije bilo rata. A i potrebne su joj neke od tih stvari.

Mislila sam u sebi: Moma zna da sve te sitnice čine ženu lepšom i možda je razmišljao kako bi njegova Olga, devojka iz 2. crnogorskog bataljona, koju je on voleo, bila lepa u njima. Kako bi njen osmeh, plave oči i talasasta kosa bili lepši, te bi

⁸ Stanimir Dinčić.

se još teže rastajao od nje. Verujem da je i to bio razlog njegovoj strogosti prema stvarima koje bi na ženi blistale i činile je privlačnijom.

Tada sam čvrsto resila da odem iz 1. čete. I prešla sam u 3. četetu. Došao je i moj Dragan da me pita zašto sam to učinila. Ispričala sam mu sve uzbuđeno. Njegovo lice se raširilo u veliki osmeh. Cuti a oči mu govore, te tako poznate i drage oči. Uvek sam slušala njegove reči, njegove savete, čitala sve što mi je davao, stvarala sam u snovima novu mladost i nove ljude.

Iz tih razmišljanja trže me Draganov glas:

• — Lelo, nas dvoje smo u ratu, vidiš kako i tu nije sve strašno, kako ima i veselih scena. Ti si to sve detinjasto-tragično shvatila. A sve je to šala, predah između borbi. Nisi ti ništa pogrešila, drugovi su bili netaktični, nisu znali kako treba s tobom postupati.

Zagrlila sam ga i prasnula u smeh. Kraj mene je bio moj Dragan. Bila sam ponosna i radosna, jer je on za mene mnogo značio. Pričala sam mu kako su me drugovi lepo primili u 3. četetu i kako mi je Marko Čiča⁹ obećao da isplete džemper.

I zaista, posle nekoliko dana sam dobila nov džemper.

— Ja sam naučio da pletem — rekao mi je Marko — još kao dete, za stokom. U nas, u mom kraju, i muškarci pletu. U Beogradu bi se tome svi smejali, a ovde mi je to dobrodošlo. I ovaj džemper na meni sam ja radio.

Tako se završio naš predah u Duvnu.

Leposava MARKOVIĆ PETROVIĆ

PRAO NOGE NA VRBASU C

Posle napada na Bugojno, iz grada se povlačio Kragujevački bataljon. Bataljon je prešao Vrbas i počeo se peti *uz* desnu obalu, praćen neprekidnom ustaškom vatrom. Među poslednjima je bila četa Dragog Milenkovića. U jednom trenutku Dragi primeti da Mome nema. Odmah pošalje patrolu da se vrati do Vrbasa i vidi šta je s Momom. Za to vreme vatra nije prestajala. Posle petnaest minuta vratila se patrola, a sa njom i Moma.

— Gde si bio, Momo? — upita ga Dragi nervozno.

— Prao noge na Vrbasu — odgovori Moma.

⁹ Marko Čiča

J A M A

^ olona je išla mirnim, ujednačenim tempom. Na čelu je Miloš — čovek koštunjav, iscrpen, sa pogledom iz koga je izbijala tuga. On je iz sela Mokronoga.

Susreli smo se u podnožju Raduše, u kraju spaljenom i ojađenom, pritisnutom teškim zlom, koje je tih dana od Kupresa dolazilo. To zlo je i Miloš osetio. Nosio je njegove tragove. Ustaški zločini nisu ni njega mimoišli. Pričao je o njima. Sećanja su navirala, mučna, teška, gušila kao mora. Rušila u čoveku ono ljudsko, veliko, humano.

»I tako, došli su, provalili vrata, upali u kuću. Vezali me ... «

Glas mu se gubio, treperio. Nosio kao bujica. Ostavljao za sobom pustoš, tugu.

»... Tukli su. Mučili. Mrcvarili do besvesti... «

»Zar i decu?«

Miloš začuta. Sećanja na onu tešku, stravičnu noć koju je proživeo još jedanput probudivši u njemu bol od koga se gušio.

»I njih. Nisu imali obzira«, reče prikupivši snagu. »To su moji najteži trenuci«.

Otkuda toliko snage u tom slabom, iscrpenom čoveku? Kako je sve izdržao?

»Strašna je bila ta noć«, nastavi Miloš. »Po kući nastava vriska. Decu zahvati takav plač da su se gušila u suzama. Ustaše to još više razdraži. Tukli su po svima. Kundacima, nogama, rukama . . . Deca su letela kroz vazduh! Udarala o zid, padala. Ubrzo su umukla ...

Te noći sve se smutilo u meni. Došlo je nešto što je prešlo granice straha, granice bola. Ničega se više ne sećam.

Sutradan našao sam se nad jamom. Dvadesetak nas. Vezani smo jedan za drugoga. Debeli konopac pričvršćen je za drvo koje je strčalo iz ambisa.

Čekam...

Prljava ustaška psovka dopre mi do ušiju. Odsutan sam. Ne shvatam. Misli su mi tamo, u Mokronogama, sa decom. Da li su preživela? Jedino ta misao u meni živi. Osećam je čitavim svojim bićem!

Ustaše i dalje viču, urlaju, udaraju. Oči su im zakrvavljene, tupe. Luđačkoj vrisci nigde kraja.

Tuku! Tuku! Nisu zadovoljni. Malo im je. Muče! Neće da se zasite. Zlikovci!

Neki do mene pod udarcima popadaše. Grozna slika. Glave su im razmrskane. Krv šišti. Komadi razmrskanih lobanja prekrše tek zazelenelu travu ...

Vidim, vade kame. Shvatio sam: klanje!.. Nisam izdržao. Pojurih prema jami, nagonski, bez razmišljanja. Reših da prekratim muke. Kao po dogovoru jurnuše i ostali. S poslednjim ostacima snage.

Mašinke zarezашe. Pucnji ispuniše već pomračenu svest.

Padam... Konopac se zateže. Onako privezani, vučemo jedan drugoga. Strmoglavismo se ka ponoru. Svest iščeze. ..

Tihim glasom, kao da je tek sad izašao iz jame, Miloš nastavi:

»Kad sam došao svesti, nisam mogao da verujem sebi. Ne shvatam svoj položaj. Da to nije bunilo? Razmišljam. Da ne sanjam?

Ne. Ne. Pri svesti sam. Brzo se uveravam. Slike ustaša, dece, vezanih drugova, stalno mi lebde pred očima.

Strašni su to trenuci. Pokušavam da saznam ima li još živih. Osluškujem. Dozivam. Zovem poimenično ... Ništa! U jami je grobni mir. Sve je zamrlo. Ne čuje se ni uzdah, ni jauk,, ni glas.

Sām sam među telima poubijanih drugova. Pritisnut sam. njima. Osećam njihov ledeni dah. Nemam snage da se izvučem, da se oslobodim. Nemam vazduha. Vidim, kraj je blizu...«

Duboki uzdah ote se iz Miloševih grudi, dok mu pogled odluta daleko, daleko prema brdima.

»... A zatim sve se izmenilo. Kukanje i naricanje odozgo,, koje je tako jezovito odzvanjalo u dubini, uli mi nove snage za životom ... To je rodbina, to su ljudi iz sela došli pred jamu,.

Vičem, preklinjem, molim. Osećam, glas se gubi. Nema snage da iziđe, da proдре, da se izvuče iz ambisa. Ipak, ipak su čuli. Tada toga nisam bio svestan ...

Ponovo čujem onaj strašni prizvuk, pucanje... Opet se gubim. Tonem u besvest. Koliko je to potrajalo? ..

Ranjen i krvav, izvučen sam iz jame. Pluća se nadimaju, ubrzano, neravnomerno. Vazduha, vazduha ...

Nad jamom se ponovo nastavi kuknjava ...«

Prošlo je otada dosta vremena, i Vukovsko i Ravno posetila nova vojska — proleterima.

Nad zgarištima je sunce ponovo zasijalo. Radost i nova snaga ogledale su se na licima ljudi.

Kolona je pošla dalje. Miloš je vodi. Pred kolonom se njihao kao slaba planinska trava zahvaćena olujom.

Miloš VUČKOVIĆ

NA CINCARU

1. avgust 1942. Isturene patrole ništa ne javljaju. Izad-smo na kosu. Vatre rasturene po kamenjaru, tu, ispred nas. Čuju se dozivanja. Mislimo da su Sandžaklije. Začu se glas: »Gospodine bojniče!« Svi stadosmo — to su ustaše!

Naredih Đukiću da s vodom istrči na prvu čuku. Janko Čirović razvi svoj vod u strelce pored puta. Potrčah uz stijenu za Đukićevim vodom, koji se na stenovitom platou brzo razvi. Leko Marjanović raspali puškomitraljezom po prvoj vatri ispred nas. S njim prihvati ceo vod. Jauču ustaše. No ubrzo se središe. Osetiše da nas nema mnogo, pa uzvратиše desetostruko jačom mitraljeskom vatrom. Zaprastaše i bombe. Otkrili Leka, pa ga »uzeli na nišan«. Legoh uz kamen. Jedna bomba pade pored mene. Udarih je nogom. Ode niz stijenu i tamo eksplo-dira. Zasu me sitno kamenje. Ustaše nam psuju oca i majku komunističku. Leko ubacuje u puškomitraljez okvir za okvi-rom, koje mu dodaje omladinac Božidar Srđanović.

Desno od nas, uz stijenu, lagano se penje i pjeva Strado Bojović. S lijeve strane pjesmu prihvata Ante Raštegorac.

Izmiješalo se sve: pjesma, parole, dovikivanje, psovke,, rafali i jauci. Ustaše se ne povlače.

Zora iznenada obasja Cincar. Pred nama: ustaški bunkeri. Tek sada vidimo koliko smo blizu. Jedan crnolegijaš se ispravi i iz stojećeg stava puca iz puške. Na nekoliko koraka od njega ode niz stijenu Milić Nenadović, omladinac. Krsto Bajić viknu: — Pogibe Milić.

Toliko smo blizu da na crnoj ustaškoj kapi što viri iza kamena lijepo raspoznajemo veliko »U«. Iznenada se pridiže. Srvaniše se mušica »šinare« sa grudima. Pucanj. Mrtva tjele-sina se prevali preko stijene. Krsto ga tek tada primijeti i dobaci:

— Sretna ti zla sreća, izrode!

Bio je to posljednji branitelj ovog bunkera.

Uljevo od nas leži za kamenom omladinac, naš vodič. U rukama mu nekakva stara kapislara. Nabija komadiće olova,

priprema »džebanu«, prisebno i lagano, kao da u zasjedi čeka jazavca. Iznenada mu, iza drugog kamena, priskoči Raštegovac. Zgrabi kapislaru i nanišani na ustaše, koji u tom trenutku zagraktaše. Kad kapislara opali, diže se pramičak dima. Svi se okrenusmo i nasmijasmo, iako ustaše polaze na juriš. Neko od drugova doviknu:

— E, vazda ti pucala!

A Zako Veljić dodade:

— A danas tri puta!

Zasu nas parčad bombi i kamenja. Ustaše pucaju na nas iz stojećeg stava. To je prvi put da nas neka vojska tako napada.

Dočekujemo ih paljbom iz puškomitraljeza i pušaka. Zatreštaše bombe, naše i ustaške.

— Samo u meso, drugovi! — podvrisnu Mirko Novović, komesar čete.

Uskomešaše se ustaše. Pade nekoliko mrtvih. Živi se vrtiše u bunkere.

Nemam veze s 2. vodom. Ostao je dolje, na putu, sa štabom bataljona.

Od Sujice nastupa veliki ustaški streljački stroj. Idu ka nama, imaćemo da izdržimo jači napad. Zako Veljić ode da uspostavi vezu s 1. vodom, da nas on pomogne vatrom s boka. Ječi Cincar. Znači da bataljon lijevo vodi borbu. Sunce za koplje odskočilo. Od Zaka ni glasa. Poslah i Dragutina Lutovca. Ponovo: ni glasa, ni veze.

Lijevo od nas — kamenita zaravan, široka oko dva kilometra, oslonila se na strmen Cincara. Kontrolišu je ustaški mitraljezi; čini se da ni ptica ne bi preletjela. Zato i nemamo veze s bataljonom. Desno, iza strmih stijena, prostire se šuma. Dolje je cesta koju ustaše kontrolišu. Ni tamo se ne može. Ustaše polako stežu obruč oko voda. Na svakoj čuki po njihov mitraljez. Dovikuju se. Čujemo i komande: »Naprijed Francetića legija!«

Kao mravi, uz svaku čuku i kosu. I sve bliže!

Sunce žeže. Municije nestaje. Šapatom, jer ustaše čuju svaku našu riječ, kao i mi njihove, prenosimo da se čuva municija.

Mirko viče:

— Samo u meso, drugovi!

— To vam je posljednje! — razdera se u blizini ustaša.

— Prije tvoje, idiote! — uzvratu Marjanović i osu iz rafala.

Mjerkamo ih. Kada se koji pojavi iza kamena, taj vise ne puca. Strašna borba. A i kritična situacija za vod. Prebacih se do komesara Mirka. Predložih mu da se naglo sjurimo niz stijene i ispod ivice umaknemo. Neće ni da čuje.

— Komandant će narediti povlačenje i dati odstupnicu — kaže.

Ne prihvati ni drugi prijedlog, da pođem do štaba.

— Ne možeš se nikako prebaciti. Blizu su, a ravno je!

Vjerujem da su i Veljić i Lutovac poginuli, čim ih nema. Pozadi nas — kamena ploča. Sandžačka brigada treba da je lijevo, na Cincaru. Nikakvog glasa od nje. Malo poslije Mirko procijedi:

— Dobro bi bilo da pođeš do prvog voda!

Skočih, pa u trk. Zrna zuje kao osice. Zastanka nema. Već sam ispod stijenja. Znoj teče iz svake pore. Za trenutak me prođe nešto kao nesvjestica od gladi, nesanice, žeđi, sigurno. Odmakao sam prilično. Nigdje nikog. Ispružih se koliko sam dug na jednu zaravan. Kod planinskog vazduha, nemam vazduha! Ne znam koliko sam tu ležao. Nedaleko od mene odjednom — eksplozija. Zasu me kamenje. Skočih ponovo i prebacih se iza jedne stijene. Osmotrih lijevo. Tamo, na dvjesta metara daleko u kamenjaru, opazih streljački stroj 1. voda. Brisanim prostorom potrčah prema njemu. Primijeti me zamjenik komesara čete Živko Živković. Ukratko mu izložih situaciju. Prvi vod je u povoljnijem položaju, može da se povuče uz Cincar. Inače i na ovu stranu ustaše navaljuju. Svi pitaju za 2. vod. Rukom im pokazah gdje vodi borbu. Zrna zuje oko ušiju. Minobacači tuku. Dovikujemo se, jer se ne čujemo od čestih eksplozija.

Nastavljam uz streljački stroj 1. čete, čiji je komandir Gajo Vojvodić. Gajo obilazi streljački stroj. Opominje borce da čuvaju municiju. Ustaše se sad približavaju uz brzu paljbu minobacača.

Vatrenom linijom dođoh do komandanta Cetkovića. On naredi da s 1. vodom trkom pođem lijevo, ispod kose, i s boka pomognem onima gore.

Primijetih da je pored mene Savo Mašković, desetar.

— Kuda, Savo?

— S tobom!

Trčimo preko zaravni. Naredih Jank'u da s vodom pođe za mnom. Borba već dostiže vrhunac. Ne čuju se jedino ustaški minobacači. Blizu smo.

Hitamo, s kamena na kamen. Zeđ nam najteže pada. Streljački stroj, okrenut udesno, kao sjenka promiče preko kamenjara. Ustaše se već i ne zaklanjaju. Savo i ja se hitro popesmo na jednu stijenu. Najprije pogledasmo na položaj 2. voda. Tamo se već kreće dugačka kolona ustaša. Znoj me obli. Stresoh se, kao da me neko polio hladnom vodom. Znam kako je povlačiti se kad toliko ustaša napada.

Ju-fu-fu, gru . . .

Tijelo mi se izdiže od zemlje i upade u škrip, između dvije stijene.

— Savo! Ovamo, izvadi me — vičem.

Ništa ne čujem. Malo i vidim, kao kroz maglu. Lijevo oko sam zatvorio.

• Savo pokuša da me digne. Ne može. Onda me dohvati za noge i povuče ravno. Izvukao me. Ispravismo se.

Od ustaša nas ne dijeli više od trideset metara. Odvojiše nas od voda. Nastupaju iako pucamo na njih. Skočih u jednu udolju. Čitavo me tijelo boli. Ne čujem, a vidim samo na desno oko. Ispred nas, na čuki, već su crnokošuljaši. Visoki, krupni kao panjevi.

— Baci pušku! — viču u jedan glas.

— Evo ti puška! — podviknu Savo i opali iz kratke talijanke.

Opalih i ja. Ali ustaše skaču na izlaz ulijevo. Zatvaraju nam prolaz. Mogu nas ubiti, na deset metara su od nas, ali hoće da nas žive uhvate. Savo drmnu talijanku i baci je na onu dvojicu koji stoje na izlazu. Ustaša je dočeka puškom, kao loptu, i prebaci preko kamena. Uradih što i Savo. Bomba eksplodira.

— Eto ti puška! — doviknu mu Savo.

Ustaše pritrčaše onom što je pao. Savo skoči između njih, niz kamen. Ja s druge strane.

Dvije puške opališe i zrna se zariše u zemlju između nas. Vrtača do vrtače, obrasle šumom. Ostaviše nas ustaše. Za tren oka umakosmo preko strane.

Ispod nas samo ključa. Borba se čuje u pravcu Livna. Zagledah se u tom pravcu.

— Niste utekli! — prodera se ustaša.

I dvije puške se čuše iznad nas. Savo ih dočeka iza kamena. Skočih hitro i preko neke strmeni zađoh u šumu. Gađam petoricu ustaša koji su se ustremili na Sava. Čini mi se da dobro gađam, ali oni ipak trče za Savom.

— Baci pušku! — jednako mu viču.

Uzalud im muka. Savo se dohvati šume. Dolje, ispod nas, vodi se žestoka bitka. Čujem komandanta Pera kako doziva: »O Milonja!« Čemu da mu se odazovem kada sam daleko od čete?

— O Gajo! — opet će Pero.

— Evo me! — javi se Gajo odozdo, od Stipića košara.

Vidim Pera i komesara Kapičića, nose ranjenika na Perovoj kabanici. Trče. Nijesu daleko od ustaša.

Borba postepeno jenjava.

Sām sam. Okrenuh uz šumu, s namerom da idem ka vrhu planine. Teško se krećem. Žedan sam, gladan, umoran. Ne čujem. Ne vidim. Očni kapci se zatvaraju.

— Ruke uvis! Moj si!

Skočih za drvo. Iznenadi me poznati Savov glas.

— Milonja, Savo! — jedva promucah.

— Uh, ja pomislih da je ustaša.

— Da hvatamo vrh, Savo?!

— To sam i ja mislio.

Savo prebacio ruke preko puške i miili.

Ne govorimo. Ne možemo. Jezik se prilijepio od žeđi. Izidismo iz šume.

Borba je prestala. Podne je prošlo. Oprezno se puzamo ka vrhu. Na njemu nema nikoga.

Daleko dolje, preko kamenitog polja u pravcu Glamoča, čujem neke glasove. To su naši.

Laknu mi na duši i srcu.

Za danas je borba završena.

Milonja STIJOVIC

NISAM BIO OSTAVLJEN

C'ekao sam da se Zmukić prebaci preko čistine. Onda sam i ja dotrčao. Preskakao sam u velikim skokovima golu kosu Gradine, brda iznad Duvna. Nebo se odjednom zarumeni, a odmah zatim smrači. Nekakav žestok bol, kakav dotada još nisam osetio, preseče mi dah. Za prvim bolom sledio je drugi, već znan. Pao sam na tvrdu zemlju. Oštri rafali parali su vrelinu tog avgustovskog dana 1942. Meci su se zarivali u isušenu zemlju svuda oko mene. U očekivanju strašnoga trenutka, posle kojeg sve prestaje, sklupčao sam se, pripio uz tlo.

A onda rafali odjednom umukoše. Zavesa tišine sklopi se nada mnom. Ponovo poče da boli. Pogled mi skliznu ka nozi, i ono što videh žestoko me uplaši. Kroz saru nove, tih dana obuvene čizme, saru sada svu isečenu mecima, virila je prebijena cevanica. Suva zemlja pod ranjenom nogom već je žedno upijala krv.

Mitraljez opet zaštekta. Čelik je opet prljio zemlju. Zgrabih remen puške i počeh da se vučem potrbuške. Nisam više osećao bol u nozi, a ni oštre ubode tvrde zemlje. Puzao sam dahćući dok se grlo sve više sušilo na pripeci. Vukao sam se napred, stopu po stopu, tražeći bilo kakav zaklon, a snage je sve više ponestajalo.

Pucnjava prestade. Čuo sam samo svoj teški, isprekidani dah. Naposletku sam se prebacio s druge strane kose i uspeo nekako da se dovučem do jedne udoljice, zaklonjene žbunjem. Tu mi je sasvim ponestalo snage. Crveni krugovi zaigraše ludo kolo pred očima...

Kada sam ponovo otvorio oči, sunce je već prevalilo polovinu svoga puta. Visilo je tačno nad brdom na kojem su trebali da budu Dalmatinci. Tako nam je komandant bataljona rekao kada nas je tog jutra poslao da uspostavimo vezu. Beličasta kost virila je iz sare. Muve su se sladile usirenom krvlju. Svaki, i najmanji pokret izazivao je oštar bol. Sopstvena noga učinila mi se kao nečija tuđa, nepotrebna, odbačena stvar.

Osušene usne vapile su za vodom. Udubljenje u kojem sam ležao i žbunje oko njega štitili su od jare, ali me niko nije mogao videti. Ni Zmukić —• ako bi se vratio i pokušao da me pronađe. Ni drugovi s položaja. Da se pokrenem nisam mogao, a vikati nije imalo smisla.

Prvi put otkako sam osetio goraki ukus rata ležao sam tako bezvredan, izgubljen i bespomoćan. I u meni se pokrenu talas nemoćnog besa. Oči su zasuzile. Šake sam skupio u pesnice i udarao u tvrdu zemlju ne osećajući da udaram. Žedne usne micale su se u nemom proklinjanju svega. I časa kada me je komandant odredio da sa Zmukićem pođem na zadatak hvatanja veze. I sunca što je ceo dan nemilosrdno peklo. I moga predloga Zmukiću da se, kada nismo našli Dalmatince, spustimo na Gradinu bliže Duvnu, gde ćemo ih možda naći.

A onda je bes ustupio mesto zlim slutnjama, A šta ako i Zmukić leži tu negde pogođen, možda čak i mrtav? A šta ako se Zmukić uplašio, utekao i, došavši u moj bataljon, rekao kako sam ja poginuo? Možda niko neće poći da me traži. A šta ako bataljon u međuvremenu dobije naređenje za pokret, pa Zmukić uspe da stigne drugove tek sutra ili prekosutra? Zar da ostanem tu, na goloj zemlji i suncu koje prži? Zar da budem prepušten strašnom postepenom nestajanju u mukama, u žeđi koja sve više mori? ..

Noga je sve jače bolela. Ali više od noge bolela je sumnja u to da ću biti ostavljen. Znao sam da muke mogu lako prekratiti. Bilo je dovoljno samo da primaknem puščanu cev bliže glavi i povučem oroz. Ali u besu, očajanju i sumnji, iz mene brzo isplahnu i ono malo snage što se nataložilo dok sam ležao u nesvestici. Crveni krugovi opet zaigraše pred očima. Već u bunilu, samo jednim krajičkom još neobamrle svesti, u nekoj dalekoj magli neodredljive boje kao da sam ugledao malu kolonu i čuo neke povike. A onda se sunovratih u tamni ponor besvesti. . .

Nečiji prsti gladili su mi slepoočnice. Onda sam začuo glas: »Evo, došli smo, sve će biti u redu«. Onda sam žudno pio. Tako žudno kao da ću dokle god živim samo piti i piti. Zatim sam ležao na nosilima. Njihao sam se na ramenima svojih drugova. Onog stravičnog osećanja sumnje, napuštenosti i beznađa kao da nikada i ne bi. Iako ranjen, osetio sam se jak, tako jak. Sa visine nosila ugledao sam pod sobom Zmukića. Nama dvojici bio je i dotle dovoljan samo jedan pogled, jedan mig ili pokret pa da se razumemo. Tako bi i ovoga puta. Čim nam se pogledi susretoše, mi se razumesmo.

»Oprosti«, rekoh, »što sam posumnjao u tebe. Mislio sam da nikada nećeš doći«.

»Oprosti«, reče, »što nisam mogao, što nismo mogli ranije. Daleko je i strmo do položaja i nazad«.

To je govorio nemi dijalog naših očiju.

Onda mi Zmukić pruži ruku. I ja mu pružih svoju. Držali smo se tako za ruke sve dok Cordaš, jedan od drugova koji su me nosili, ne reče:

— Smena.

Druga četvorica, među kojima i Zmukić, prihvatit će nosila . . .

Dragoslav STEFANOVIĆ

I NAJBOLJEM SE MOŽE DESITI

— Svakome se može ponešto desiti, ali da dobrom borcu puška nehotice opali — to nikako! Nikad i nijednom!

Tako je, obično, završavao svoje pridike desetar Čekić. Ponosio se time što je »vojnici od glave do pete« i u svakoj prilici je težio da to pokaže. A puške njegove desetine kao da su s njim bile u zavadi: malo, malo, pa bi nečija okinula. I dok bi borac kome je puška »sama« opalila pokunjen ćutao, Čekić bi po ko zna koji put ponavljao pridiku, naglašavajući uvek uobičajenu poentu: nikad i nijednom.

Ali, ne lezi vraže! Jedanput, u Vlasenici, s proleća 1942, kad je desetina čistila oružje, iznenada iskrснуše komandant i komesar brigade. I baš u trenutku kad ih je stražar dočekao i pozdravio pred kućom u kojoj je desetina bila smeštena, sa doksata kuće grunu pucanj.

— Sigurno je nekom omladincu sama opalila — reče Koča kao za sebe i krenu prema ulazu.

Uto se Čekić, sav zajapuren, sjuri niz stepenice, stade pred komandanta i raportira:

— Stanje redovno, desetina čisti oružje.

— A koji ti ono junak opali? — upita Koča malo šeretki, pa dodade: — Sigurno neki što nije služio vojsku...

Čekić se uzvrpolji i stidljivo odgovori:

— Znaš, družo Kočo, omakne se nekad i starom vojniku. Moja je opalila, grom je pogodio!

Fića će na to, kao da je očekivao takav odgovor:

— To ti, Čekiću, šenluk činiš u našu čast. K'o veliš: dodite češće, da bude veselije.

— Ta ono pravo kažeš, družo komesare — dočeka spremno Čekić, uz veseli zagor desetine, koja se sjati oko komandanta i komesara brigade.

Ko mu je stavio metak u ispražnjen šaržer — nikad i nijednom nije saznao. To je ostala ratna tajna njegove desetine.

TAKO JE OSLOBOĐENO LIVNO

TZ

ad je pao mrak, krenuli smo na cilj. Nešto ranije, kada su nam pokazivani objekti i pravci napada, zapazili smo neke tamne mrlje uvrh polja, na prilazima gradu. Nagađali smo šta bi to moglo biti — žbunje ili zakamuflirani bunker. Krenuli smo iz rejlona sela Brine, gdje se nalazio štab našeg 2. bataljona. Išli smo oprezno po sprženoj travi i preko jaraka zaraslih u trnje. Sto smo se više bližili, situacija je bila sve napetija. Branioci Livna osvjetljavali su teren ispred bunkera blještećim raketama. Jednog trenutka, nasred polja, bataljon je bio potpuno osvijetljen i izgledalo je kao da je dan.

Dok smo se bližili bunkerima, iza Tušnice je počeo da se širi odsjaj mjeseca. Postepeno su se ocrtavale konture grada i okolnih brda. Tačno u 10 časova uveče počela je borba na sektoru 2. bataljona. Pod kišom kuršuma, 2. i 3. četa izbile su na žičane prepreke, pa su se ubrzo našle u prvim ulicama. Za to vrijeme je 1. četa zastala na ivici polja ispred dva reda bunkera. I dok je desno krilo zauzimalo prve bunkere, po lijevom krilu je osuta žestoka vatra s boka. Komanda čete je odlučila da se jedan vod rokira lijevo, kako bi zahvatio jedno mitraljesko gnijezdo koje se nalazilo na granici 2. i 4. bataljona. U međuvremenu je jedno odjeljenje naših boraca zašlo u pozadinu ustaša.

— Ne pucajte, ovdje ustaše! — začuo se glas iz jednog bunkera.

— I ovdje su ustaše! — odgovorili su naši, a jedan je prišao bliže ulazu bunkera i ubacio svježanj ručnih bombi.

Začuli su se jauci.

Jedna grupa je krenula na srednje bunkere, odakle su tukli mitraljezi. Zaprastalo je desetak bombi, i ono što je bilo preostalo od branilaca ili se predalo ili se sjurilo u grad. Patrola od tri druga uništila je neprijateljevo gnijezdo koje je ometalo nastupanje i nama i Kraljevčanima. Tada nam je pritekla u pomoć i grupa boraca 4. bataljona. Predali smo im

zarobljene ustaše i požurili da se uključimo u streljački stroj čete koja je bila izbila na rječicu. Dok smo se spremali da likvidiramo nova neprijateljeva uporišta, oko grada se već bio napravio vijenac od vatre i svijetlećih metaka. Svi bataljoni su stupili u dejstvo.

Preko rječice, iz prvih kuća dejstvovalo je nekoliko puškomitraljeza. Borci 2. voda 1. čete uspjeli su da se privuku do samih prozora i da ih bombama učukaju.

Sve se to odigralo za tren oka. Prva četa je već bila u centru grada. Ostale čete našeg bataljona takođe. Iznenađenje kod neprijatelja je bilo potpuno. Tako je jedna patrola 3. čete susrela na ulici bojnika Križaneca, komandanta grada. Na prvi poziv nije stao. No vidjeći da nema šale, pokušao je da baci ručnu bombu na obližnju grupu boraca. Vodnik Milan Raspopović skočio je na njega i istrkao mu bombu iz ruku. Na drugom mjestu neki ustaša žurio je u osnovnu školu po municiju. Kad je ugledao naoružanu patrolu, ne sluteći ko je, počeo je da psuje i grdi: »Kako možete biti tako mirni, a kod fabrike i samostana se bije boj!«

A kada je vidio s kim ima posla, ustaša je skočio na našeg puškomitraljesca i počeo da ga kolje zubima. Ali i on je brzo platio glavom.

Na trgu, borci 1. čete prodrli su u hotel »Klarić«. Do maločas ovdje su stanovali ustaški oficiri i funkcioneri, njemački inženjeri — major Jorga i drugi, koji su rukovodili eksploatacijom rudnika uglja kod Livna. Stab se nalazio u kući Mitrovića.

Dok je jedan vod ostao u hotelu, ostali su se rasporedili po najvažnijim tačkama u gradu. Trg je još bio osvijetljen sijalicama. Uznemirene pucnjavom, pojedine grupe ustaša i domobrana muvale su se ulicama, ne znajući kuda će. Porazbijali smo sijalice da bismo ih lakše hvatali u mraku. Iza svakog ćoška je odjekivalo: »Dolje oružje!«

Dijelovi 1. čete, pošto su zauzeli hotel »Klarić« i snabdjeli se raznim pićima, gasili su žeđ nerazblaženom malinom, a time je, u stvari, samo pojačavana potreba za vodom. Ali ubrzo su pronašli česmu i počeli oko nje da se okupljaju i glasno razgovaraju. Odjednom im je mitraljeski rafal prošištao ispod nosa. Bila je to opomena i znak da još ima osinjaka u kojima su se okupljali oni najgori, koji se neće predati. U kući Mitrovića vele da ima, pored Nijemaca, oko dvjesta ustaških krvoloka. I sa pravca žandarmerijske kasarne, drugog nelikvidiranog uporišta neprijatelja, gdje se brane sami žandari, povremeno bije vatra, ali prema njima dejstvuju dijelovi Kraljevačkog bataljona, pa očekujemo da umukne glaskanje neprijateljevih mitraljeza sa te strane.

Dijelovi naše dvije čete postavili su se polukružno oko utvrđene kuće Mitrovića. Povioki zid koji opasuje tu zgradu štiti neprijatelja od naših pokušaja da ručnim granatama i benzinskim flašama dopremo do njih i natjeramo ih na predaju. Jedan mještanim je obavijestio Vuksana Ljumovića, komesara 1. čete, da se u krugu bivšeg suda nalazi zatvor sa preko sedamdeset rodoljuba. Pošavši i sam, komesar naredi da se odmah krene tamo. Ne dvoumeći se, čim je došao pred zgradu, on zalupa na kapiju. Na njoj se ubrzo pojavi preplašeni čuvar zatvora:

— Gdje su zatvorenici? — upita Vuksan malo glasnije.

Čuvar u početku nije shvatio postavljeno pitanje. Prema slaboj svjetlosti sijalice u hodniku spazismo kako mu se tresu ruke. Vidjeći da nešto nije regularno, on priupita:

— As kim imam čast?

— Daj ključeve, budalo! — reče mu komesar ljutito. — Ključeve od zatvora, ej, ne pravi se lud! Otvaraj, što čekaš!

Dok je čuvar dolazio sebi, neki od naših boraca priđe mu i, onako nehotice, uperi cijev puške na njega. Ovaj pokleknu, ključevi mu ispadoše iz ruku, ali ipak nađe toliko snage da ih podigne i da krene prema sobama u kojima su čamili zatvorenici. I sad, opet čudna scena: sobe se otvaraju, a oslobođeni zatvorenici ni da maknu.

— Izlazite, drugovi! Ne plašite se ništa, mi smo partizani, proleter!

Bili su zaplašeni i zbunjeni. Kao da nijesu vjerovali svojim očima. Sumnje i nade su prelazile preko njihovih lica. Najzad, jedan od njih je prešao prag, pa drugi, treći, a za njima i ostali.

— Brže, brže! — bodrio ih je Vuksan. — Nemamo vremena da se zadržavamo. Grad još nije potpuno oslobođen. . .

Tek tada su oni uvidjeli da su među partizanima. Nastalo je grljenje i ljubljenje, plač od radosti. Čuvar je još zbunjeno stajao na kapiji ove proklete kuće i buljio u nas. A onda, nakon dužeg oklijevanja, usudi se da prozbori:

— A sad, molim neka se vrate unutra. Ja sam za sve njih odgovoran!

Sada smo mi blenuli u njega. Luđak ili šaljivčina, u svakom slučaju neobičan čovjek koji ništa ne razumije.

— Klipane jedan! — viknu neko od naših drugova. — Mi smo, bre, došli da ove oslobodimo i da kaznimo ustaše! Razumiješ li sad o čemu je riječ?

— Ali. . . — ponavljao je čuvar — ja . . . ja sam odgovoran za njih. Što ću ja sutra kad vi odete, mene će na vješala?

— Tamo ti je pravo mjesto, razbojniče! — dobaci neko.

Oslobođeni zatvorenici su se sjatili oko naših boraca, pa njihovoj sreći nigdje kraja. Kuriri su ih ubrzo sproveli do štaba brigade.

Odasvud stižu vijesti o uspjesima naših jedinica, čak je i naš komandant bataljona, Radovan Vukanović, koji je zbog ozlijede noge ostao u selu Brinji, sa dva kurira i nekoliko boraca koji su mu se našli pri ruci, zarobio grupu ustaša i jednog oficira.

Ostali bataljoni naše brigade i jedinice 3. sandžačke pojačavali su pritisak na spoljna utvrđenja.

Vještim manevrom dvije čete Kraljevačkog bataljona, negdje prije zore, neprijatelj je na Stočnoj stanici bio uništen.

Oko 3 časa, izjutra, na znak pištaljke, počeo da se okuplja naš bataljon. Zbornom mjesto kod škole. Trebalo je donijeti odluku što da preduzme naš bataljon u situaciji kada svi ostali još vode borbu za savlađivanje neprijateljevog otpora na spoljnim utvrđenjima. Gotovo svaki od nas je ovako rezonovao: »Ako se oni i drže na spoljnim utvrđenjima grada, naš bataljon je sada stvarni gospodar situacije u gradu!«

I dok smo se prikupljali, čula su se pitanja:

— Zašto da se povlačimo?

— Zašto da napuštamo već gotovo potpuno oslobođeni grad?

— Da ostanemo cijeli dan u centru grada. Iduće noći iznutra ćemo sadejstvovati obnovljenim napadima ostalih bataljona naše brigade i preostala neprijateljeva uporišta moraju pasti!

Komandiri četa su isticali da je neprijateljeva posada manje-više savladana i da joj nema spasa. Veze su joj presječene unutra i spolja. Dokopali smo se glavnog magacina municije. Ne mogu oni dugo odoljeti našem pritisku.

Zora se bližila. Jedan od komandira izrazio je riješenost sviju nas:

— Ne napuštamo grad! Ostajemo na osvojenim pozicijama!

Takav izvještaj je upućen štabu bataljona. Kuriri su jedva ugrabili toliko vremena da pretrče brisani prostor koji nas je razdvajao od sela u kome je bio štab. Za to vrijeme bataljon se ponovo raspoređivao za borbu, posjedajući sve važnije objekte u centru grada. Zarobljeni bojnici Križanec saopštio nam je da se u kuću Mitrovića sklonilo oko dvjesto ustaša i osam Nijemaca sa majorom Jorgom. Osim dovoljnih količina hrane i municije, u toj solidno utvrđenoj zgradi bilo je i preko 4.000 kilograma eksploziva. A to je bilo dovoljno da trećinu grada dignu u zrak. Prema Križanecu, zabarikadirane ustaše i Nijemci očekuju po-

moć Francetićeve »Crne legije« i Talijana iz Dalmacije. Poruke su upućene, izvjesne nade su postojale i one su rasle što se više bližio dan.

Iznad Bašajkovca i Tušnice rudila je zora. Tada su borci našeg bataljona smjestili sanduke mitraljeske municije i ručnih bombi u zgrade, odakle su pripremali odbranu za slučaj neprijateljevog pokušaja da nas izbací iz centra grada. Tukli su minobacači iz kuće Mitrovića nasumce po gradu. Dan nas je zatekao na onim mjestima koja smo u toku noći odabrali kao najprikkladnija za borbu. Treća četa se razmjestila u zgradi Finansijske stanice i u nekim objektima oko kuće Mitrovića. Jedna grupa boraca pokušala je da napadne kuću Mitrovića bombama, no bez uspjeha. Druga četa je dijelom snaga posjela osnovnu školu, zgrade oko crkve i nekoliko kuća blizu žandarmerijske stanice. Prva četa se jednim dijelom smjestila u zgradi hotela »Klarić«, a drugim u zgradama oko trga i suda.

Jenjavalala je borba na spoljnim utvrdenjima. Kako to? Zar još nijesu saznali za našu odluku da ne napuštamo grad? Ili su se samo prividno povukli da bi kasnije jače pritisli? Odnekud neko od naših započe pjesmu »Suzama se boj ne bije, no se vrela krvca lije«. Dotle zatvoreni kapci kuća u uznemirenom gradu počеше da se odškrinjuju, a onda da se širom otvaraju. Od kuće do kuće, od jednog do drugog objekta pripremljenog za odbranu, prelazi pjesma. Oni zabarikadirani odgovaraju novim pošiljkama bacačkih mina.

Manji broj premorenih boraca uvukao se u udobne krevete hotela »Klarić« i, ne mareći mnogo za pucnjavu, pokušava da zaspi. Obilazeći položaje, Božo Božović je na taj komoditet oštro reagovao:

— Jeste li pri svijesti? Skinuti se usred bitke i bezbrižno lješkariti... Pa zar ne vidite da je neprijatelj svuda unaokolo?

— Pusti ih bolan! — neko će na to. — Ionako ne mogu zaspati, isuviše su meki ti ležaji za njih. A, eto, mi ih čuvamo od iznenađenja. Dok potrošimo ovo bombi imaće vremena da ustanu i priteknu nam u pomoć . . .

A jedan od onih koji su se bili ispružili po krevetima pokuša da se nekako »izvadi«.

— Znaš, to smo mi htjeli samo da probamo kako izgleda.

Božo ipak pomirljivo naredi da se odmah obuku — dan je i mora se računati na najgore.

Bilo je 4 časa izjutra kada se od Dinare začula potmula grmljavina. Znači, obistinjuje se pretpostavka Križaneca — Talijani idu u pomoć livanjskom garnizonu. Ali je takođe bilo jasno: čim topovi grme — borba se vodi. Neko ih je zaustavio. Nema sumnje, to je izvjesno ohrabrenje za branioce Livna, ali naša vjera u Dalmatince je mnogo veća.

Kada se potpuno razdanilo, uočili smo da, sem u kući Mitrovića i onoj žandarmerijskoj kasarni, ima neprijateljevih snaga i u barakama kod bolnice, tamo gdje su usmjerili svoje napade dijelovi 3. sandžačke brigade. Patrola, vraćajući se sa izviđanja, pored toga što je dovela nekoliko zarobljenika, svršila je drugi posao — donijela nam je obilan doručak: pečenje, šećer u kockama, vruć hljeb. Druga patrola je dotjerala nekog civila; bio je, veli, u stožeru, ali nije bio tako »važan«.

Grmljavina na Prologu se razgovetnije čula oko 5 časova. Napreduju Talijani? Kod Kraljevačkog bataljona sve gušća vatra. Takođe kod 1. i 3. bataljona. Tada, ispod Tabije, začu se glas Pera Četkovića, komandanta 1. bataljona:

— Držite se hrabro, Crnogorci, idemo vam u pomoć!

Malo zatim, opet on:

— Naprijed, proleter! Naprijed, sokolovi! Naši su u Livnu!

Culi smo taj poklič dragog komandanta i veoma mu se obradovali. Bila je to moralna podrška. A kada je Zeko Vojvodić, zamjenik komandanta našeg bataljona, uspio da se probije u grad i da nam saopšti da je štab brigade naredio da se akcija za Livno *nastavi do potpune* likvidacije, onda nam je bilo još lakše.

Tačno u 5 časova jedna četa 1. bataljona prodrla je do džamije i spojila se s djelovima našeg bataljona. Paklena vatra se razvila na sve strane, i, tako reći, u jednom naletu skršen je neprijateljev otpor na spoljnoj liniji odbrane grada. Poslije zauzimanja manastira i fabrike cementa, 3. bataljon je takođe prodro do centra grada. Još se držala kasarna na sektoru 3. sandžačke brigade i ona žandarmerijska kasarna na pravcu Kraljevačkog bataljona. Kuća Mitrovića je ipak najjače uporište neprijatelja.

Bilo je oko 6 časova izjutra kada su bataljoni 1. proleterske brigade usred Livna zaigrali kolo.

Preostala uporišta su još odolijevala našem pritisku. Oko 40 žandara, ustaša i milicionera pružalo je dosta žilav otpor iz žandarmerijske kasarne. Pošto ih puškomitraljeskom vatrom nismo mogli da nateramo na predaju, javila se grupa dobrovoljaca — bombaša da slomi njihov otpor. Pod jakom vatre-
nom zaštitom, oni su se približili zgradi i počeli da ubacuju ručne bombe kroz prozore. Neprijatelj je odgovarao istom mje-
rom. Zatim su bombaši izazvali požar u kasarni, ali je on ubrzo bio ugašen. Ipak, poslije višečasovne borbe, neprijatelj je položio oružje. Uskoro su bile likvidirane i barake, u kojima se nalazila jedna domobranska satnija.

Među palim Sandžaklijama nalazio se i Momo Pucarević, komandant bataljona.

*Danilo Lekić Španac, Filip Kljajić Fića i Koča Popović u Livnu,
avgusta 1942.*

Oko podne, kada su sva uporišta osim kuće Mitrovića prestala da pružaju otpor, stišala se ona prijeteca grmljavina sa pravca Prologa. Propali su i pokušaji Francetićeve »Crne legije« i zloglasnih kupreških ustaša da se probiju u Livno — tamo je bila 2. proleterska brigada; ona je, takođe, znatno doprinijela da uspijemo u likvidaciji livanjskog garnizona.

Nešto poslije podne jedna četa našeg bataljona, da bi zatvorila zapadni pravac prema kući Mitrovića, provlačila se pored nekog zida kroz korov i nečistoću, samo da bi izvršila zadatak.

Ubrzo je kuća Mitrovića bila potpuno blokirana. U mrak 6. avgusta vršene su pripreme da se i ona neodložno uništi. I dok su se prikupljali borci za taj zadatak, jedna minobacačka granata pala je među grupu drugova iz 2. bataljona i ranila njih jedanaesticu, od kojih su dvojica kasnije podlegla ranama. U međuvremenu prispjela je naša haubica iz Glamoča. Ustaše su brojale posljednje časove. U noći između 6. i 7. avgusta pokušale su da se probiju iz ovog posljednjeg uporišta, u kome im je postajalo sve tjeskobnije. Ali 7. avgusta haubica je stupila u dejstvo . . . Pet granata je bilo dovoljno pa da se na zgradi pojavi bijela zastava. Niotkud spasa. Izlaz — kapitulacija.

Kapije tvrđave se otvaraju: iz nje izlaze krvoloci, preplašeni i blijedi, s rukama uvis. Grupa drugova iz 2. i 4. bataljona sprovodi ih u štab brigade. U koloni ovih zlikovaca nalazi se, pored njemačkog majora Jorge, krvnik ovoga kraja Vodopija i drugi. Pognutih glava prolaze ulicama oslobođenog Livna. Borci i narod se vesele. Bijelim gradom ispod Bašajkovca odjekuju pjesme.

Jovan BOZOVIC

NAPAD NA LIVNO

IM

•A Nalazimo se u gustoj borovoj šumici u blizini rudnika uglja, nedaleko od Livna. Avgustovski dan — sunčan i topao. Raskomotili smo se — poskidali obuću i kapute, plegali na kamenjar posut borovim iglicama. Razgovaramo o predstojećoj akciji. Rečeno nam je da pripremimo i očistimo oružje. Nagađamo gde će se akcija izvesti. Zaključujemo da bi to, najverovatnije mogao biti napad na Livno. Toj pretpostavci idu u prilog i naše želje, jer nam se usladilo da upadamo u gradove posle Konjica.

U prvi sumrak krećemo prema selu Dobrom. U selu kratak zastanak. Komandant, Raja Nedeljković, poziva komande četa na sastanak. U jednom šljivaru, pod svetlošću baterijske lampe, saopštio nam je da će te večeri u 10 časova 3. sandžačka i naša brigada sa bataljonom »Vojin Zirojević« napasti Livno. Naš bataljon napada samostan Goricu i fabriku cementa koji se nalaze na oko 800 metara istočno od grada. Samostan i fabriku cementa brane ustaše i domobrani. Levo od nas napada 2. crnogorski, a desno sa pravca Cincara 1. bataljon. Odlučeno je da 1. četa napadne fabriku cementa, 2. i 3. četa samostan, a Omladinska prostor između fabrike cementa i samostana. Pokret u 20 časova i 30 minuta.

Posle sastanka odlazimo svaki u svoju četvu. Saopštavam borcima zadatak bataljona i čete i značaj ovog napada. Naređujemo da se sva oprema (porcije, noževi, kašike, i drugo) dobro pritegne ili ostavi u komori, da svojom lupom ili odsjajem ne bi otkrila kretanje kolone i sam napad.

U pola devet je kolona napustila selo, da bi kasnije, krivudavom stazom, izbila na glavni put Livno — Sujica. Pod vedrim zvezdanim nebom čuje se, bolje reći, osjeća se pritaženo promicanje kolone i topot konjskih kopita. Približavamo se Livnu. Na kilometar ispred grada bataljon se razvija u četne kolone. Prva i omladinska četa malom uvalom skreću s puta desno, prema fabrici cementa, dok drugi deo bataljona ide levo, ka malom brdašcu koje se ocrtava na horizontu i dominira nad samostanom. Posle petnaest minuta se prvi rafali čuše kod 2. čete, koja je naišla na domobransku predstražu. Prva četa se odvaja od nas i odlazi prema fabrici cementa, koju još ne vidimo, a mi (Omladinska) produžavamo dolinom, bez vodiča.

Na levom krilu otvara se puščana i mitraljeska vatra. Po svetlećim mecima vidimo gde se nalaze oružja i naša i

neprijateljeva. Odmah zatim raketa ispaljena iz fabrike cementa osvetli celu okolinu. Postaje nam jasno da se nalazima u neposrednoj blizini samostana i fabrike. Posmatramo, ležeći, zgradu samostana, okruženu velikim drvećem, i ogradu i zgrade fabrike cementa. Rafali iz samostana naterashe nas da zauzmemo bolje zaklone. Deo čete nastavlja nastupanje prema mostu, ali se uskoro otuda začuše rafali iz bunkera čija je posada branila most.

Počeo je opšti napad. Desno od nas, sa okomitih stena s pravca Cincara, učestali su rafali mitraljeza i prasak bombi. To 1. crnogorski bataljon, čisteći kosu iznad Livna, otvara sebi prolaz ka gradu.

Ispred nas, levo, 2. crnogorski i Kraljevački bataljon, sudeći po vatri, dokopah su se prvih kuća u gradu.

Kod naše 1. čete vatra se utišala; trebalo bi da to bude znak da se naši nečujno približavaju objektu i spremaju za odlučujući juriš.

Levo od nas 2. i 3. četa se približavaju i obilaze samostan.

S jednim vodom krećemo i mi ka samostanu, jer je neprijateljeva vatra prema našoj četi slaba. Oprezno smo se približili do same zgrade. Osmatramo odakle neprijatelj gađa. Našu stranu niko ne kontroliše. Sa zvonika mitraljez neprekidno tuče 2. četu. Obilazimo zgradu sa istočne strane, odakle neprijatelj ne tuče. Pritajili smo se i osmatramo zgradu. Na prozorima džakovi s cementom, a iz mahh otvora — puškarnica sevaju plameni jezičci puščane i mitraljeske vatre. Niko nas od posade ovog objekta ne primećuje, mada smo dospeli neposredno ispod njihovih prozora — puškarnica. Otvorismo vatra i brzo učukasmu neprijateljevu na prozorima. Međutim, posle kraćeg vremena zasu nas vatra kroz podrumске otvore koje ranije nisu bili poseli. Pod zaštitom zida zgrade približavamo se podrumskim prozorima i ubacujemo dve bombe. To je bilo dovoljno da se više ni jedan metak otud ne ispali.

I 2. četa je s juga prišla zgradi. Borci navaljuju na teška hrastova vrata da bi ih otvorili, ali bez uspeha, jer su ne samo zaključana nego i zabarikadirana. Odlučili smo se na smeo korak. Sa vodnikom 1. voda, Božom Hadživukovićem, i nekoliko omladinaca dovlačimo jedno oboreno i okresano šljivovo stablo. Naslonivši ga kao merdevine ispod jednog prozora, popeo sam se uz njega i jednom rukom svalio džakove cementa sa prozora, a zatim sam uskočio u prostoriju koja je u tom trenutku bila prazna. Kroz otvorena vrata dopirao je iz hodnika žagor domobrana. Osetio sam odmah da ih je uhvatila panika. Vraćam se prozoru i pozivam Božu da se što pre popne. Uto čujem korake kako se približuju sobi. Nisam dugo razmišljao — s puškom i pištoljem na gotovs (koje sam čak zabo-

ravio da napunim, što svakako nije usamljen slučaj kad su u pitanju ovakvi trenuci!) uskočio sam u hodnik i viknuo koliko me grlo služi:

—• Predajte se. Dole oružje, inače ćemo vas sve pobiti.

Grupa od oko dvadeset domobrana, koja je bila u neposrednoj blizini, okrenu se prema meni i poče da polaže oružje na pod. Uto i Boža ulete i odmah zgrabi jednu zbrojovku s gomile oružja pa s njom pojuri na drugi kraj hodnika uzvičući domobranima da polože oružje.

Osetili smo se kao gospodari situacije: naređujemo razoružanim domobranima da siđu dole i sklone barikade sa ulaznih vrata. Nekoliko omladinaca koji su uskočili sa Božom Hadživukovićem prebira po gomili pušaka i municije. Menjaju svoje stare puške za nove, mauzerke, i pune džepove i rančeve municijom. Barikade na ulazu su već raščišćene, i 2. i 3. četa i deo prateće ulaze u samostan na glavna vrata. Komandir 2. čete, Moma Stanojlović, puškomitraljezac Jagodić i još nekoliko boraca trče na zvonik da vide šta je si mitraljezom koji nas je celu noć tukao, a koji je umukao tek pred zoru, posle nekoliko rafala iz Jagodićevog šarca. Nakon kraćeg vremena vraćaju se noseći teški mitraljez.

Prva četa je, zahvaljujući inicijativi vodnika 1. voda, Dragana Simića, komandira čete, Milovana Ivkovića, i grupe boraca, pre zore likvidirala posadu fabrike cementa. Ona se branila sa zidanih stražarnica — osmatračnica postavljenih na fabričkoj ogradi. Sa njih je bilo lako osmatrati i efikasno kontrolisati vatru na celom okolnom terenu. Da bi izbegli gubitke u frontalnom napadu, Dragan Simić je sa četiri bombaša, iskoristio neravan teren i žbunje i privukao se tako da su bombama uništili jednu od stražarnica. Pri tome ih je četa potpomagala pojačanim vatrenim dejstvom. Tako je stvorena breša u sistemu fabričke odbrane, koju je četa iskoristila da likvidira i ostale objekte u fabrici.

Svanulo je. Borci se razmyleli po mnogobrojnim prostorijama samostana i pretresaju svaki kutak tražeći skrivene vojnike, oružje, municiju i hranu. Zarobljene domobrane smo postrojili u dvorištu samostana. Jedan od njih nam je ranije prišao i kazao da među njima ima ustaša u domobranskim uniformama. U prvi mah se niko nije javljao, ali kada su osjetili da su ih domobrani prokazali ili da će to učiniti, njih nekoliko se sami izdvojiše. No njih je ipak malo bilo. Posadu objekata koje smo napadali sačinjavali su uglavnom, domobrani. Utoliko je naš zadatak bio lakši. Zahvaljujući tome i, pre svega, našem opreznom podilaženju i veštom manevrisanju vatrom i pokretom, mi smo savladali ova dva objekta bez žrtava.

Jovan PEJKOVIĆ KEZO

NEOPAŽEN UPAD U GRAD

Bataljoni 1. proleterske brigade, posle forsiranog marša, našli su se 25—26. jula u rejonu Raščana, Eminova Sela i Stipanića, odakle su delom snaga napali i oslobodili Duvno bez većih gubitaka, a drugim delom stavili pod kontrolu komunikacije Imotski — Livno i Aržano — Livno. Dan ranije, delovi 3. sandžačke brigade oslobodili su Sujicu, raskrnicu između Kupresa, Livna i Duvna. Bili su stvoreni svi uslovi za napad na samo Livno. Neprijatelj je u svim obližnjim garnizonima bio iznenađen brzinom prodora i postignutim uspesima brigada koje su sačinjavale Udarnu grupu.

Livno je u ovo vreme bio brojem velik i veoma dobro utvrđen garnizon. Grad je bio okružen mnogobrojnim betonskim i ojačanim zemljanim bunkerima. Na celoj dužini bili su međusobno povezani saobraćajnicama, a prilazi su im bili preprečeni bodljikavom žicom. Glavni oslonac spoljne odbrane bili su kula Starca Vujadina, Bašajkovač i drugi objekti stare tvrđave koji se nalaze severno i severoistočno od grada. Katolički samostan »Gorica« na istočnoj ivici predstavljao je takođe značajan objekat u sistemu odbrane. Oslanjajući se na ova utvrđenja, neprijatelj je imao mogućnost idealne kontrole svih mogućih prilaza gradu. Sklop zemljišta onemogućavao je prilaz sa severa i severozapada, a ispred južne ivice grada nalazila se ravnica, te su terenski uslovi za direktan napad na grad bili veoma nepodesni za napadača.

Od naših snaga u napadu na Livno neposredno su učestvovalе ove snage: četiri bataljona 1. proleterske brigade, tri bataljona 3. sandžačke brigade i manji delovi partizanskog bataljona »Vojin Zirojević«. Plan napada je bio sledeći: bataljoni 1. proleterske napadaju Livno od severa, istoka i juga, a 3. sandžačke sa zapada i severozapada. Napad su obezbeđivale snage jednog bataljona 1. proleterske sa pravca Imotski — Livno, dalmatinski partizani sa pravca Sinj — Livno i Aržano — Livno, a Krajišnici sa pravca Bosansko Grahovo — Livno.

Veoma zanimljivo bilo je dovođenje snaga za napad. Sve su se jedinice prebacile noću između 3. i 4. avgusta u neposrednu blizinu grada, u sela na četiri do šest kilometara, gde su ostale prikrivene u polaznim rejonima ceo sledeći dan i sledeće noći. Niko nije mogao da napusti selo i kuću. Tako su

odmorne uvedene iduće noći u borbu. Bataljoni 1. proletherske su ovako bili raspoređeni: 1. bataljon napadao je Livno sa severoistoka, sa težištem napada na utvrđenu kulu Starca Vujačina; 3. bataljon napadao je sa istoka na samostan i fabriku cementa; 2. bataljon se kretao sa juga između komunikacija Sujica — Livno i Aržano — Livno; 4. bataljon sa jugozapada duž komunikacije Aržano — Livno.

Bataljoni 3. sandžačke brigade napadali su sa zapada i severa duž komunikacije Glamoč — Livno.

Početak napada bio je predviđen za 23 časa.

I pored veoma opreznog i prikrivenog kretanja, naš 2. bataljon je stigao u 22 časa od Vidoša u Gornji Žabljak, nadomak grada. Tu su izvršene poslednje pripreme. Četama su dati zadaci: 1. četa, u sadejstvu s jedinicama 4. bataljona, da vrši prodor u grad duž komunikacije iz pravca Aržana; 3. četa da napadne zaselak Nova Gorica, da sadejstvuje Kragujevačkom bataljonu, u likvidaciji utvrđene katoličke crkve, i da vrši prodor duž komunikacije Sujica — Livno; 2. četa da napada preko polja između 1. i 3. s ciljem da izbije u centar grada kod pravoslavne crkve i gimnazije. Stab bataljona je ostao u Gornjem Zabljaku, odakle je mogao najpogodnije pratiti sadejstvo svojih četa i razvoj situacije pred susednim bataljonima.

Prva četa našeg bataljona je prva stupila u borbu. Odmah posle nje počela je napad i 3. četa. Posle pola časa u napad su stupili i ostali bataljoni. Neprijatelj je odgovorio veoma jakom vatrom i dosta preciznim dejstvom iako je bila noć. Unapred planiranu vatru sipao je neštedimice i ukočio naš brži prodor u grad.

Druga četa našeg bataljona, u koloni po jedan, sa ne baš velikim odstojanjem, uputila se ne otvarajući vatru k pravoslavnoj crkvi, po ravnoj i brisanoj čistini, koristeći se vatrenom angažovanošću neprijatelja prema ostalim dvema četama bataljona. Kad je stigla na nepunih sto metara ispred pravoslavne crkve i gimnazije, našla se pred gustom žičanom ogradom, koja se pored ceste nastavljala negde duboko u grad. Sredstva za kidanje žice nismo imali, sem toga, svaki pokušaj kidanja bio bi veoma rizičan, jer se po bleđoj mesečini nazirao ispred gimnazije neprijateljev stražar. Gimnazija je bila pretvorena u kasarnu, pa bi otkrivanje čete tu, ispred nosa neprijatelja, značilo njeno uništenje. Nastalo je za čas kolebanje. Sta učiniti? Više se ne sećam tačno, ali mislim da je Vojo Grujić predložio najbolje rešenje. Odmah uz žičanu ogradu nalazio se omanji orah. S njega se nije bilo teško prebaciti preko žice. Ne dvoumeći se mnogo, počeli smo da preskačemo i za desetak minuta čitava četa se našla s one strane žice.

licem u lice s neprijateljem u kasarni, gotovo u centru grada., mada nijedno spoljno utvrđenje nije bilo još zauzeto.

Prikupili smo četvu u jarku između ceste i žičane ograde., podelili objekte napada, poslali kurire da obaveste ostale dve čete da se nalazimo u gradu i — pošli u napad. Dragu Pekoviću, Mileti Popoviću i još jednom drugu dat je zadatak da najpre uhvate živa stražara, jer niko od nas nije poznavao grad, a još manje raspored važnijih objekata u njemu. Drago je pošao napred, ostavivši ostala dva druga nešto iza sebe. U tom trenutku, pošto je prošao pored čitave naše čete, pritrčao mu je s leđa jedan ustaša i izgrdio ga što je više mogao zbog toga što se on šeta, dok »ovi« nadiru u grad. Mislio je, verovatno, da je Drago domobran jer, kad mu je održao patriotsku lekciju, upitao ga je gde i kome se može obratiti za pojačanje. Između njih se razvila žučna prepirka u koju se umešao i stražar. Drago je imao ustašku strojnicu i počeo je da preti njome, kao vidnim ustaškim; obeležjem. Praveći se hrabar, nazvao ih je kukavicama koje su se uplašile od šake komunističkih bandita, koji pripucavaju na grad.

Uto smo i mi poustajali iz jarka. Ustaša i stražar su tek tada prepoznali u Dragu partizana. Izgledali su kao stravljeni od straha i iznenađenja. Pošto su nas kratko upoznali sa situacijom i rasporedom snaga u gradu, koliko su oni mogli znati, razume se, odredili smo nekoliko drugova da posednu i obezbede pravoslavnu crkvu, u kojoj se nalazio magacin municije. Ostali deo čete uz pomoć ovih prvih zarobljenika ušao je u kasarnu. Posle kratkog puškanja po hodnicima i sobama, oko četrdeset vojnika izveli smo iz kasarne i smestili ih u pravoslavnu crkvu. Odmah smo izvršili smenu straže i krenuli dalje.

Sem na pravcu 4. bataljona i naše 1. čete, gde je bio potisnut iz prve linije spoljnih utvrđenja, neprijatelj je na celoj liniji spoljne odbrane grada davao žilav otpor. Ostale čete našeg bataljona, kada su saznale gde smo, ostavile su manje delove radi vatrenog pritiska spolja na neprijatelja, a s najvećim delom ljudstva prebacile su se u grad, koristeći se istim pravcem kojim smo i mi ušli. Tako se u jedan čas ujutro, 5. avgusta, našao u centru Livna veći deo snaga 2. bataljona.

Većeg iskustva uličnim borbama tada još nismo imali, ali su nas dotadašnja situacija i položaj u kome smo se našli gonili na celishodne i pravilne postupke. Neopažen upad u grad omogućio nam je da bez većeg otpora i na lukav način likvidiramo uporište po uporište u centru, zarobljavajući grupe i pojedince i obogaćujući plenom našu »bazu« kod kasarne i pravoslavne crkve. Međutim, neprijatelj je i dalje produžio da pruža žilav otpor u odbrani grada, polažući nade u spoljna utvrđenja i dosta ograničene uspehe ostalih naših jedinica.

Bližila se rana avgustovska zora. Iskupili smo komande četa na kratak sastanak, a odmah zatim i najveći broj boraca bataljona. Odlučili smo da posednemo najtvrdje zgrade na raskrsnicama u centru grada i da se ograničimo na odbranu u toku narednoga dana i likvidiranje neprijatelja tokom sledeće noći. Meni je dat zadatak da odmah izvučem iz grada prikupljene zarobljenike i jednog ranjenog druga i da upoznam štab bataljona s našom odlukom, kako bi se i ostali bataljoni obavestili o našem uspehu i položaju u kome se nalazimo.

Sa još trojicom drugova formirao sam zarobljeničku kolonu. Bilo je u njoj 63 zarobljenika — 42 domobrana, a ostatak ustaše i pripadnici ustaške milicije. Zarobljenicima smo dali da nose oko 25 sanduka puščane i mitraljeske municije, nešto druge ratne opreme i hrane, čega je u kasarni i pravoslavnoj crkvi bilo u izobilju. Ranjenog Perišića pratio je zarobljeni domobranski lekar, koji je u početku odbijao da krene s nama, postavljajući uslov da će ići samo ako mu budemo osigurali kola pri svakom našem pokretu, zatim posilnoga, lično telesno obezbeđenje i svaka dva meseca odsustva u Zagreb. Pošto nam je oduzeo dragocenih desetak minuta, »pristali« smo na sve njegove uslove.

Oko 3 časa, upravo u svitanje, stigli smo do štaba bataljona. Komandant bataljona hitno je poslao izveštaj štabu brigade i predložio produženje napada na grad i u toku dana, do likvidacije neprijateljevog otpora.

Odmah posle predaje zarobljenika, s komesarom i zamenikom komandanta bataljona vratili smo se u grad. Pri povratku, neprijatelj je sa tornja katoličke crkve brisao mitraljeskom vatrom poljanu preko koje smo se prebacivali, jer je vidljivost bila potpuna. Nazirali smo borce 1. i 3. bataljona koji su jurišali na neprijateljeva utvrđenja. Četvrti bataljon se, pre našeg povratka, delom snaga bio spojio sa snagama našeg bataljona upavši i sam u grad. Odbrana je počela da puca i na ostalim spoljnim utvrđenjima, iz kojih se oko 5 časova neprijatelj počeo povlačiti ka centru grada.

Oko 6 časova neprijateljev otpor je bio slomljen, ali se do tog vremena veća grupa ustaša uspela povući u ranije brižljivo utvrđeni rejon, u tzv. kuću Mitrovića i u najbliže zgrade uz nju. Iz nje je neprijatelj, uprkos nekoliko naših uzastopnih juriša, uspeo da se žilavo odupire sve do 16 časova 7. avgusta, kada je napokon, zbog teških gubitaka i pomanjkanja vode i hrane, bio primoran na kapitulaciju.

S oslobođenjem Livna, put brigadama Udarne grupe bio je širom otvoren prema Dalmaciji i Bosanskoj krajini.

Raško POPOVIĆ

LIVNO JE NAŠE

Kolona duga, raščlanjena, spuštala se strmim planinskim stazama ka selu Smričanima.

Noć je. Planina je utonula u mrak. Kao da je neka nestvarnost ovladala njome. Sve je izmenilo svoj lik. I brda izgledaju nekako čudna, visoka — kao da su svojim oštrim vrhovima zasekla u škrti krajičak neba koje se oslanjalo na njih.

I uvale. Kako varaju! Onako ispunjene mrakom i nekom plavom maglom, nalik su na prostranu, nepreglednu ravnicu ispruženu u daljinu, a dole, na kraju te maglene ravnice, na korak-dva od staze, provalija. Neprijatno saznanje. Nad njom borci idu, padaju. Konji posrću. S vremena na vreme mir planine poremeti poneki kamen koji se otkotrlja niz strme padine ljtica.

Zamor kao da je nestao. Reči: »Brže, brže!« struje kolo-
nom. A zatim: »Veza . . . veza ...«, »Veza je prekinuta!« dopire sa začelja.

— Veza da se uspostavi! — dolazi od čela.

Naređenje ide kao po traci, prenosi se od borca do borca i dođe do začelja.

Tamo gde je kolona prekinuta dva borca zastaju.

I tako cele noći.

Najзад, na izmaku noći, u daljini, zatreperi svetlost petrolejke. Selo.

— Brže. . . brže!. . . Trkom napred! — pada komanda. — Opkoliti selo!. .

Prilazi selu ubrzo se zatvoriše. Patrole krenuše u sve pravce. Selo ožive.

Kakva promena! Juče na užarenom planinskom kršu, na Kovaču — Suhovrhu, gladni i bez vode u okršaju, a danas u lepom i bogatom selu više polja.

Divan je letnji dan. Sturba mirno žubori. Snažna pesma kraljevačkih partizana odjekuje.

Patrole idu, vraćaju se, smenjuju. Sunce se naginje ka Dinari.

Iz Livna neprijatelj ne miruje. Oseća naše prisustvo. Ne zna gde smo i koliko nas je. Jedna kolona prelazi preko rečice Zabljaka, razvija se. Streljački stroj podilazi selu. Vršni nasilno izviđanje.

— Čekati !.. Ne pucati !. . Pustiti neprijatelja na najkraće odstojanje! — pada komanda.

Čete su razvijene, jedna je poslata da im zađe za leđa.

Neka neodlučnost oseća se kod ustaša. Zastaju, kolebaju se. Da ne pobegnu? Ne treba im dati takvu mogućnost. Plotuni odjeknuše. Mitraljezi počеше svoj sitni vez. Proključa malo polje oko Zabljaka. Kakav prizor! Borci se poviše po zemlji, pojuriše, sručiše se na neprijatelja. Gromoglasno »ura, juriš, proleterii« nadjača snagu vatre. Četvrti bataljon juriša. Neprijatelj okrenu leđa. Beži, ne okreće se. Panika zahvati njegove redove. Nastade neuobičajeno gonjene. Brojno jači i bolje opremljen, neprijatelj pobeže sa bojišta. Po malom polju ostaroše tragovi krvi. Pobacana oprema rasu se do samoga Livna.

Veće. Livno tone u mrak. Oko njega obruč se stezao, polako, planski.

Borci idu, ne osvrću se na prepreke. Gaze rečice Sturbu i Zabljak. Podilaze periferiji grada, s koje preko prostrane ravnice s vremena na vreme preleti po koji kuršum. Zazviždi, zapara zemlju ili se izgubi u daljini.

Streljački stroj i dalje podilazi. Borci ne vide jedan drugoga zbog mraka, ali se osećaju. Niko ne izostaje. Svi su kao jedan. Tiho »napred. . . napred« povezuje borce.

Iznenadno teški mitraljezi zaklokota. Vazduh uzavre. Proključa zemlja. Vatreći zid otkri se pred borcima. Mlazevi kuršuma prekriše polje.

Borci su ležali po zemlji kao srasli sa njom. Ne odaju život. Na pedesetak koraka su od bunkera, u ravnici, bez zaklona. Samo po koji krtičnjak našao se pored njih.

Plotuni i dalje odjekuju. Mitraljezi režu. Sipaju bezobzirno, nemilice.

Kako se pod bleskom vatre lepo ocrtavaju objekti u odbrani. Sve se vidi kao na dlanu. Svaki bunker, mitraljezi, puškarnica. Sve je to majstorski uklopljeno u visoki zid koji je opasivao stočnu stanicu. Kako njega preći?

Situacija je ozbiljna.

Borci i dalje leže. Ne miču se. Pred cevima su.

Iz otvora na bunkerima, iz puškarnica i dalje u mlazevima izbija vatra. O životu odlučuju santimetri.

Šta preduzeti?

Iznenadno sve se izmeni. Nastupi čudno zatišje. Vatreni uragan zameni potpuni mir. Tako nešto nije se moglo očekivati.

Šta je.

Iz blizine dopire jasan govor — ako nas uši ne varajut Sve se čuje. Bunker i su blizu. Povezani su telefonom.

— Halo, bunker broj jedan — otpoče razgovor. — Šta je bilo, zastavniče? Na koga ste otvorili vatru?

— Gospodine natporučniče, pred sobom sam video gusti streljački stroj.

— A sad šta je sa njim?

— Ne znam. Ne vidim ništa. Nestao je. Kao da je u zemlju propao!

—r Da, kao da je u zemlju propao — ironično uzvratil natporučnik. — Vidite do čega ste doveli. Zbog vas, svi su otvorili vatru. Otkrili ste položaj.

Zastavnik začuta.

— Šta je? Što ne odgovarate? Da niste spavali?

— Nisam, gospodine natporučniče.

— Niste? Onda su svi ostali spavali sem vas, taj streljački stroj niko nije video. Ubuduće bolje osmatrajte — lju-tito više natporučnik.

Zastavnik je gubio samopouzdanje. Više ni sam nije bio siguran da je video taj streljački stroj. Pravdao se.

Borci slušaju. Bilo im je jasno ko je u pravu. Ali nije im do toga. Tražili su izlaz.

Počelo je tiho pomeranje. Kratko vatreno zatišje dobro je iskorišćeno.

Borci puze po zemlji. Povezuju se. Traže. Pipajući jedan drugoga pronalaze. Izvlače se. Skrenuše desno prema rovovima.

Neprijatelj ćuti.

Na frontu je i dalje zatišje.

Čekamo.

Prikupljeni smo iza nekoliko plastova sena. Na njih smo slučajno naleteli.

Neobičajan je to položaj. Na stotinak metara smo od rovova. Ipak, bolje se osećamo. Izbegli smo zid, bunkere. Više ne strepimo od svakog metka. Ne mislimo hoće li se cevi spustiti niže, hoće li svako zrno pronaći svoj cilj. Sve se više prilagođavamo uslovima.

Vreme juriša primiče se. Veza sa susedima još nije uspostavljena. Gde su? Da nisu i oni u položaju u kome smo se mi nalazili do pre nekoliko trenutaka? Treba saznati!

Prema rudarima, našoj 3. četi, upućen je Jova, zvani »Četnik«, stari partizan s Romanije. A levo, prema prvoj, naš Nego.

Prema bunkerima otisnu se nekoliko boraca.

Bombe zapraštaše. U punom trku borci se sručiše u robove. Probiše odbranu. Jurnuše prema bunkerima. Oko stočne stanice sve proključa. Samo snažnije. Jače. Tako mi bijemo!

Neprijatelj beži.

Široki prostor između puta Sinj — Livno i Livno — Pri-soje zauzet je.

Bataljon nastupa. Rovovi su naši. Borba se vodi za periferiju grada. Za svaku kuću, bunker. Bodljikava žica ne predstavlja više prepreku. Gazi se, od njenih oštrih bodlji krv šiba.

Odela su u ritama. U jurišu, to se ne oseća. Ide se. Zadržavanja su kratka. Stane se samo kad iznenadno izbije neko novo žarište, mitraljez, bunker. Za napad na njega ne čeka se komanda. Borci sami odlučuju. Pronalaze rešenja. Svaki od njih oseća se starešinom.

Bombe lete, pršte, kidaju. Odbrana puca. Borba se prenosi u unutrašnjost grada.

Bataljoni 1. proleterske i 3. sandžačke nastupaju.

Oko jedne zgrade na našem desnom krilu ne zna se gde je linija fronta — gde je ko i šta je u čijim rukama. Ovde se nešto neuobičajeno događa. Podseća na igru nestašne dece koja nemilice tumaraju, prevrću, ruše. Upada se kroz prozor. Iskače se napolje. Vreba se po ćoškovima. Ne zna se od kuda će kuršum da doleti, kome je namenjen.

Ispadi pojedinaca iza uglova zgrada, iz soba, koliko su puta doveli do sudara, do istovremenog aktiviranja bombi, do okidanja iz pušaka! Delići sekundi održavali su život ili ga gasili.

Odvažnost je odnela pobeđu.

Neprijatelja je sve manje.

I poslednji je došao na red. Juri. Ne predaje se. Kao zver se otima. Probio se do izlaznih vrata, prema onoj strani zgrade koju neprijatelj neprekidno zasipa vatrom.

Tu stranu kontroliše samo jedan naš borac. On s vremena na vreme proviri iza susednog zida, baci poneki pogled i hitro se povuče u zaklon. Nad njim mitraljeska zrna riju po

iziđu, odvaljuju komade cigle i maltera, zasipaju ga. On uporno osmatra. Nastavlja svoj rad. Iznenadno, na nekoliko koraka pred njim, iza stepeništa koje je vodilo u zgradu izbi snažna prilika. Neprijatelj!

To se još jedanput ponovi. U istom trenutku odjeknuše dva pucnja. Ništa, bez pogotka. Tada dva protivnika izbiše iza svojih zaklona u istom trenutku, kao po dogovoru. Nađoše se jedan drugome licem u lice.

Dve puške planuše u isti mah. Neprijatelj se zatetura, zanese i svom težinom lupi o beton.

Zgrada je očišćena. Ubrzo je iz nje dopirao veseli žagor. Jovo, naš Romanijac, pričao je. Borci su se smejali.

Čudan je rat. Do malopre krajnja napregnutost, a sada smeh i veseli žagor.

Razgovor prestade. Borci napustiše zgradu. Krenuše prema stočnoj stanici. Odsekoše je od Livna. Time se obruč oko stočne stanice zatvorio. Neprijatelj je uhvaćen kao u mišolovci.

Otpoče završni juriš. Bombe su letele. Padao je bunker za bunkerom. Bataljon nije znao za prepreke.

U praskozorje, ostaci jedne satnije 14. pukovnije i jedne satnije 20. ustaške bojne položili su oružje . . .

Više od stotinu ih je zarobljeno.

Jedno od najjačih uporišta u Livnu zauzeto je.

Ubrzo bataljon nastavi nadiranje. Zandarmerijska kasarna bila je na domaku. Četrdeset ustaških krvoloka i žandara zaborikadiralno se u njoj. Između nas i njih je stočna pijaca, čistina koju treba savladati.

Biju, ne daju oka otvoriti.

Neće dugo!

Iz bataljona se izdvoji grupa bombaša. Pođoše prema kasarni. Privlače se. Preskaču preko zidova. Prolaze kroz stanove, zaobilaze kasarnu sa istočne strane.

U jednom stanu iskrсну neobični prizor. Jedna starica isprsi se pred borcima, raširi ruke i povika:

— Deco, nemojte me!

Prvi borac protutnji mimo nje.

Drugi se zadržao:

— Ne brini, majko, — reče on — mi smo partizani, mi branimo svoj narod.

Starica zagrlila borca, zaplaka. Shvatila je da smo partizani.

— I ja imam sina u partizanima — reče ona. — Tamo je već godinu dana. Da li je živ?

Borac je tešio. Ne zna ko joj je sin.

A ako je on bio blizu! To otkri vrisak sestre i zagrljaj na drugom kraju hodnika. Sada je bilo jasno. Prvi borac koji je protutnjao mimo starice bio je njen sin. To je naš vodič, iz bataljona »Vojin Zirojević«, dodeljen nama za ovu akciju.

Mislio je da se ne mora odmah javiti majci. Zašto?

—• Vreme — objasni on kratko. — Moramo žuriti. Za javljanje će se i kasnije naći vremena.

Bombaši produžiše. Priđoše kasarni na desetak metara.

Opet bombe lete. Jedna, deset, dvadeset. Pale se za uglom susedne zgrade. Nose se upaljene u ruci, bacaju.

Neprijatelj je brzo isteran iz prizemlja. Ali ne sa sprata! Veći broj bombi udara u zid. Vraćaju se. Ipak, neke uleteše kroz prozore. Zadrmaše zgradu iz temelja. Napraviše pustoš. Pajtinova pade među gomilu ustaša.

Neprijatelj nije izdržao. Predao se.

Komandant mesne ustaške policije uhvaćen je na nišan. Sa uzdignutim rukama u znak predaje stajao je na prozoru zgrade.

Iz zgrade su dopirali jauk i kuknjava. Od njih četrdeset, polovina je nastradala.

Bataljon je izvršio zadatak.

Miloš VUCKOVIC

MOJI RATNI DRUGOVI

P* osle teških borbi s Nemcima i četnicima, borci Kraljevačkog i Kopaoničkog odreda našli su se polovinom decembra 1941. godine u Novoj Varoši. Tu su se nekoliko dana odmorili i pripremili za prebacivanje preko Lima.

Jedne noći, možda je to bilo 20. decembra, prebacili su se malim čamcima preko Lima i produžili prema Rudom. Bilo je veoma hladno, naročito prilikom prebacivanja preko reke. S krajnjim naporima morali su odmah produžiti usiljenim maršom, da bi izbegli sukob s jednom talijanskom kolonom. Da ne bi posustali i izostali, komunisti su mlađe hrabрили i svojim primerom podsticali.

Neki od tih prekaljenih boraca, koji su mogli mnogo da preduzmu i još više da izdrže, ostali su mi nezaboravno u sećanju. Jedan od njih je, svakako, Rajko Stojanović, koga smo zvali Rajkić. Jedva ako je imao 18 godina. Iako sitan, suvonjav i slab, prednjačio je svojim držanjem i hrabrošću. Ako se neko mogao nazvati večitim dobrovoljcem, onda je to sigurno bio on. I u najkritičnijim trenucima nije znao za naređenja — niko mu nije mogao zapovediti, jer se on dobrovoljno javljao i za najteže zadatke. I to uvek s poletom i vedrim raspoloženjem koje ga nikad nije napuštalo i zbog kojeg je upravo bio jedan od najomiljenijih boraca u četi.

Poginuo je kao bombaš, hrabro kako to njemu dolikuje, u avgustu 1942. godine, na samom ulazu u Livno.

Na Orahovici, posle druge neprijateljske ofanzive, u našu četu je došao čika Danilo Simović. Sa svojih 60 godina bio je sigurno najstariji borac u Kraljevačkom bataljonu. Imao je i sina u partizanima koji je poginuo kao komesar Pračanskog partizanskog bataljona.

Već zbog toga što nam je mogao biti otac, svima odreda, poštovali smo ga i ponašali se s njim kao sa ocem. Ali ne samo zbog njegovih godina, nego i zbog njegovog držanja i odnosa prema nama. Toliko se s nama saživeo kao da smo odrasli pored njega. Stojički je podnosio sve nevolje, pa je imao puno mo-

ralno pravo da nas bodri i prekori, ako je trebalo. Ali mu se takva prilika nije, ukazala. Sve nas je voleo kao svoju decu. Taj krepki starac i otporni gorštak iz Podromanije ostao mi je u sećanju, između ostalog, i po tome što se brinuo o našoj obući: pravio nam je bosanske opanke — fašnjake, i krpio cipele.

Bodar i svež duhom, on je izdržao sve teškoće i napore naše narodne borbe i u slobodi se vratio svojoj Podromaniji, za kojom je čeznuo i koju je mnogo voleo.

U našoj četi je bio student tehnike Predrag Mihajlović zvani Pego. Ko se od nas ne seća Pege i njegove violine? Na svakom zastanku i odmoru, kad bi savladao umor, on bi nam priskočio u pomoć tom svojom violinom koju je voleo, čuvao i nosio kao i pušku. Možda je to činio i radi svojih drugova, osećajući da njome unosi u njihov život nešto lepo i nesvakidašnje. Taj mirni, dobrodušni mladić nipošto nije tražio za račun toga ma kakve privilegije! Nikad se nije požalio da mu je teško, a u borbama je bio požrtvovan i hrabar. Kada je ranjen prilikom prelaska pruge Šarajevo — Konjic, podneo je to kao prirodno, kao nešto što mu se moralo dogoditi, pre ili kasnije, pa se čak i šalio.

Za Pegu je vezana jedna anegdota. Tek što je preležao tifus, pošli smo iznenada na veoma dug marš. Čika Danilo je morao poneti sirove kože na konju koji mu je bio dodeljen.

Posle preležanog tifusa Pego je ostao gotovo bos i čiča Danilo mu je načinio uoči polaska opanke od sirove kože. Na jednom zastanku, dok se četa odmarala i ložila vatru, Pego je svoje opanke ispekao i veći deo pojeo. Kada smo ga zapitali zašto je to učinio, odgovorio je da je lakše ići bos nego gladan, a da se može i jedno i drugo ako je potrebno.

Ko ne poznaje psihologiju tifusara i njihovu strahovitu proždrljivost kad se počnu oporavljati mogao bi kroz taj postupak da dobije o Pegi veoma pogrešan dojam. Začelo, da nije bilo tifusa on ne bi pao u takvo iskušenje, on bi glad otrpeo kao i ranije. Ali tifus je za nas bio strašan neprijatelj.

Pego je poginuo na Zlatnom boru, juna 1943.

Sem njih trojice, u četi je bilo¹ mnogo drugih koji su mi isto tako dragi i koji su isto tako zaslužni da ih se na ovaj način setim. Međutim, odabrao sam njih trojicu zbog toga što je Rajkić bio krojački radnik iz Kraljeva, čika Danilo seljak iz Podromanije, a Pego student iz Kosovske Mitrovice. Oni su u neku ruku naša 2. četa u malom, sastavljena od boraca različitog socijalnog porekla i iz raznih krajeva naše zemlje.

Vasiljko MARKOVIĆ

PRVA ULIČNA BORBA MOJE ČETE

Penjali smo se preko visokih golih brda. Za nama je ostalo Duvno, koje je naša brigada oslobodila od ustaša i domobrana. Jedan zadatak je bio izvršen, hitah smo na sljedeći. Trećeg avgusta 1942. godine ušli smo u neko selo, gdje smo saznali za tragediju srpskih sela u Livanjskom polju: ustaše su na najsvirepiji način masakrirale mlado i staro, žene i djecu. Kažu, sve su pobacali u neku veliku jamu, odakle niko živ nije izašao. Posmatrala sam drugove i drugarice s kakvom gorčinom slušaju svaku riječ. Kao da su htjeli da upamte svaku pojedinost, svako ime. Neko od drugova reče: »Osvetićemo ih!« Za kratko vrijeme, nesreća koju su seljaci pričali međusobno nas je zbližila kao da smo stari znanci i prijatelji.

Sjutradan, 4. avgusta, našli smo se na jednom od golih brda, daleko od naselja i puteva. Nigdje drveća i hlada, samo po koji žbun i neko zakržljalo rastinje. Da naiđe neprijatelj avion, kuda bismo? Pa opet, sakupili smo se. Komandir i politički komesar čete prenijeli su nam zadatak čete u večerašnjoj akciji. Napadamo Livno! Tamo su se sklonili zlikovci koji su bacili nevine ljude u jame, tamo su krovoci. I evo nam prilike da ispunimo zadatak riječ onim seljacima.

Ubrzane i opšte pripreme za napad. Čisti se oružje i municija. Ja nijesam bila time previše opterećena, jer sam od oružja imala samo pištolj i tri kragujevčanke. Drugarica Vukosava Perović (poginula Septembra 1943. kod Ciste) nosila je talijansku pušku i jednu ručnu bombu. Jana Bešić bila je naoružana sa dvije ručne bombe i sanitetskom torbicom. Poslije priprema ko je mogao zaspati — spavao je do predveče, kada je trebalo poći prema Livnu.

— Pokret! — začu se oštra komanda vodnika Milana Raspopovića.

Probudismo se i istog trenutka četa je mogla da krene prema cilju. Sunce je bilo na zalasku. Tek što smo krenuli, poslije nekoliko stotina metara, ukaza se pred nama prostrano Livanjsko polje i Livno. Nekom uvalom spustismo se, negdje

u prvi mrak, u blizinu naselja koja nijesu mnogo udaljena od Livna. Kada se okupi cio bataljon, komandant Radovan saopšti zapovijest za napad i pravce nastupanja svake čete. Naša, 3. četa, dobi zadatak da sredinom polja udari prema centru grada.

Vedra noć. Zurimo bez ijedne riječi kako bismo stigli što bliže gradu prije nego što se pojavi mjesec. Razvili smo se u manje napadne kolone i ubrzo se počeli prebacivati preko potpuno ravnog terena u grad. Kada bi zasijale rakete, stali bismo kao ukopani, pa opet naprijed.

Najzad, prve kuće. Mala crkvice, groblje. Ne zadržavamo se. Iz povećih bunkera kojima je bilo opasano Livno, neprijatelj sve nervoznije bije teškim mitraljezima. Onako nasumce, istina, jer nas ne vidi. Mi ipak liježemo i ne odgovaramo vatrom. Čim se prekine paljba, ustajemo i idemo dalje. Kada smo prišli na oko pedesetak metara od jednog bunkera, komandir je naredio juriš. I zaista, za časak je pao čitav niz tih jedva primjetnih betonskih utvrda odakle je dopirala mitraljeska vatra.

Sa svih strana čuje se dvoboj mitraljeza i ručnih bombi. Negdje je vatra gušća, a na pojedinim mjestima odjekuju pojedinačni pucnji, pa kao da nastane izvjesno premišljanje da li da nastave dejstvo ili da oslušnu gdje je taj nevidljivi neprijatelj. Naša 1. četa juriša na samostan. Izgleda da, pored automatskih oružja, glavnu riječ imaju ručne bombe. Druga četa prenosi vezom važno saopštenje: »Pred nama žica!« Gotovo u isto vrijeme nađosmo se pred istom preprekom: taj red bodljikave žice bio je visok više od metra, a širok preko dva metra. Ipak se snađosmo. Ljubo Jovanović i Miho Radulović istupiše naprijed da presijeku žice i naprave otvore za ostale.

Mi ipak ne čekamo na njih. Drugovi se hvataju za gvozdeno kolje i preskaču žicu. Neko vještije i lakše, neko s naporom i uz pomoć najbližih boraca. Lola uspješno pređe prvu žicu, ali na drugoj pocijepa pantalone. Ja se ispela na zategnutu žicu i držim se čvrsto za gvozdeni zašiljeni kolac. Čupo mi pruži ruku i ja pređoh prepreku. Vukosava se takođe popela na isto mjesto, ali nikog u blizini da joj pripomogne, pa ostala koji minut uz ono kolje ne usuđujući se da skoči naprijed, a ni da se vrati nazad. Uto joj neko od naših drugova priđe, ali ona ne uspje da prihvati pruženu pušku, pa pade. Bila se dobro izgrebala po nogama, pocijepala pantalone, i s mukom se diže. Tada priskoči Perica Šćepanović, naš najmlađi borac, sabi bodljikavu žicu i omogućí Vukosavi da ustane i priključi se četi, koja je već bila na dohvat prve ulice i prvih zaklona.

Trčimo. Mjestimično pucamo na neprijateljeve vojnike, koji, valjda zbunjeni našim prodorom, zamiču ispred nas ne znajući kuda da se sklone. Od 1. čete stiže izvještaj da je zauzet samostan i da, je na tornju manastira ubijen mitraljezac.

Odbrana je ranjena na osjetljivom mjestu, tamo gdje se, izgleda, ponajmanje očekivao upad partizana.

Prebacujemo se ulicama grada tako spretno kao da smo rođeni u njemu. Ja se, ipak, osjećam nekako čudno i hvata me bojazan da nam ne nastradaju drugovi od zasjeda, da nas s nekog prozora ili iza nekog ugla ne zaspu ubitačnom vatrom. Mi ne znamo gdje je neprijatelj i odakle vreba opasnost. Da bismo olakšali koliko-toliko svoj položaj, počeli smo da razbijamo ulične sijalice. Više kamenicama nego puščanim zrnima. Mrak nam je povoljniji, u njemu se lakše snalazimo.

Druga četa pored osnovne škole malo pripucala, pa se domobrani predali. Nakupili dosta municije — mogu vojevati čitavu noć bez brige.

Dok se oko grada još vode žestoki okršaji, evo nas baš u centru. Raskršće. Jedan od puteva vodi prema utvrđenoj kući Mitrovića, tamo gdje se grupa Nijemaca i ustaša zabarikadirala. Možda bismo produžili i do kapije te zgrade da se odnekud ne pojavi iz neke kućice brašnjav čovjek, sredovječan, čije ime nijesam zapamtila, raširenih ruku, pa će nasred ulice:

— Ne dalje, drugovi! Na sto metara odavde nalazi se ustaški dom, a lijevo, na otprilike istom odstojanju, stoji prava tvrđava — kuća Mitrovića. Tamo su Njemci sa ustašama! Ako tako produžite, svi ćete izginuti!

Zaustavismo se. To upozorenje je bilo korisno. Shvatismo da treba preduzeti i neke mjere predostrožnosti. Milutin Božović, Ljubo i Miho popeše se s puškomitraliezmom na krov obližnje veće zgrade, a ostali drugovi se razmiestiše po uglovima uličica u centru. Pojedinci legoše u kunete, kako bi efikasnije tukli neprijatelja ako se pojavi, a i da se izbiegnu gubici. Patrole kontrolišu zauzeti prostor sa zgradama u blizini. Tako, Vukosava, mali Perica i ja spazismo svjetlost iznad neke pekare. Prozor je bio otvoren, sumnja potpuno opravdana. Uđosmo u zgradu. Na prvom spratu, ispod vrata, prodirala je svjetlost. Ko li je unutra? Perica je svom snagom udario u vrata, koia se s treskom otvoriše. Nasred sobe ugledasmo stolicu na koiu su bile prisloniene puške. Pored zida kreveti, a na njima siede osam ljudi u plavim uniformama. Prekrstili ruke na grudi, kao da mole. Nas troje u jedan glas kliknusmo: »Ruke uviš!« I, bogami, kao jedan čovjek izvršiše naređenje. Jedan od njih prozbori:

— Nećemo da se borimo protiv vas! Da smo to htjeli, mogli smo pucati na vas dok ste nailazili ulicom. Mi smo finansi, predaćemo vam se!

Sproveli smo ih do komandira.

Mada se oko grada, na svim prilazima, čuje sve veća grmljavina borbe, ipak je naš položaj u centru postajao sve teži-

Sto je više odmicala noć, bilo je sve očitije da će se naša situacija pogoršavati. Ako se još drže spoljna utvrđenja i ako je ta kuća Mitrovića još nedirnuta, onda nije teško sagledati ozbiljnost trenutka. Svaka kolebljivost mogla bi kobno uticati na ishod ovog napada, od koga su mnogo očekivali — i štab naše brigade, i cjelokupno stanovništvo livanjskog kraja. Ipak, s pravom smo pretpostavili: neprijatelju je mnogo teže nego nama, koji smo se provukli u centar njegove odbrane. Sigurni smo da će naši nastaviti pritisak i skršiti otpor onih koji se brane iz bunkera. Koliko li je dosad bunkera palo pred našom brigadom! Neće se sigurno ni ovi održati. Činjenica da smo mi u centru razjeda odbranu i demoralizira je. Tako rezonuju četni rukovodioci, tako postupamo i mi, borci.

Negdje oko ponoći od ustaškog doma počеше da bježe grupice naoružanih ljudi prema kući Mitrovića. Dvojica ustaša okrenula k nama. Padaju u naše ruke bez ijednog metka. Gotovo bez riječi. Vežemo ih i sklanjamo u obližnje dvorište, tamo gdje smo ostavili grupu finansasa. Nekoliko minuta kasnije, sredinom ulice, ne mnogo žurno, kreće čovjek s mašinkom o vratu, s pištoljem i ručnom bombom u rukama. Milan Raspop^{ivn:A} ins ^eko^ko drugova pođe mu ususret i zarobi ga ne opalivši metka. To je bio bojniK Križanec, komandant odbrane Livna!

Novi podaci od Križaneca, koji je pripremao plan odbrane grada, još više dadoše poleta svima nama. BojniK je takođe ukazao na značaj one kuće Mitrovića. Čak je pojedine grupe potčinjenih mu vojnika telefonom pozivao da se predadu. A spoljna utvrđenja još nijesu bila pala. Pred zoru, upućeni su kuriri u štab bataljona s porukom da se naše čete neće povlačiti iz centra grada, za koji mi smatramo da je definitivno naš i da ćemo se održati u njemu makar kakve snage na nas navale. Upućeni su i zarobljenici van grada.

Takva riješenost boraca našeg bataljona bila je značajna za dalji tok borbe. To je još više podstaklo ostale bataljone da likvidiraju prepreke na svom putu i probiju se k nama. U jutarnjim časovima 5. avgusta cijelo Livno je bilo naše sem kuće Mitrovića. Trebalo je dosta napora u toku naredna dva dana da i ovo uporište bude savladano.

Uzalud su se ustaše hvalile: »Prije će Zagreb pasti negoli Livno!« Proleter i su i ovoga puta izvršili naređenje. I održali zadatu riječ.

Moja četa nije imala ni jednog mrtvog ni ranjenog. A ustaše su teško platile za zločine koje su počinile u Livanjskom Polju.

Vukosava ROKVIC ŠĆEPANOVIĆ

PJESMA U SUSRETU

(*Ratni zapis*)

Između Biokova i nas bilo je možda nekih dvadeset kilometara vazdušne linije. Gledali smo ga kroz prozirni veo jutarnjih magli, koje su sporo čilile iza sivih kamenih visova. To već nije bio samo geografski pojam, naučen u školskoj klupi, već utočište partizanskih odreda, čiji su borci smjelo upadali u talijanske logore u Podgori i Makarskoj, da bi zapalili kakvo slagalište, oteli koji patrolni čamac ili iznijeli otetu hranu s fašističkih brodova u vrtače neosvojitog dalmatinskog krša.

Na zločine talijanskih fašista Dalmacija je odgovorila vatrom iz puškomitraljeza koje je otela okupatorovim vojnicima. Pjesma je složila u stihove i raznijela širom Dalmacije i Krajine priču o mitraljescu Iki, koji je sa drugovima presreo kamion fašista i gađajući iz lake talijanske brede uzviknuo: »Stoj, fašisto, kud si poš'o!.. Nije ovo Venecija, nego naša Dalmacija!« Ta pjesma, ponikla u borbama na Dinari, imala je odjeka i na Biokovu. Prijé pet dana, tek što su protjerani crno-košuljaši prema Zadvarju i Splitu, slušah smo grmljavinu topova i eksplozije granata na surim stijenama Biokova. Biokovski partizanski odred, koji je brojao nekoliko stotina prekaljenih boraca, uklještio je dvije talijanske divizije. Tri dana prskala je po sivom kršu krv fašista, tri noći manevrisali su Biokovci, da bi slijedećeg dana na drugom mjestu iznenada zadah nov udarac okupatoru. A kad su alpinci četvrtog jutra izbili na zapadne kose Biokova, odakle su dan ranije dobivali najžešće udarce, partizana tamo više nije bilo. Ti partizani su, u toploj julsnoj noći, preko Aržana i Buškog blata, marševali prema oslobođenom Livnu.

Kod Livna, u Podhumu i Gruberu, u Vržeralima, odmarali su se, poslije uspješne borbe za oslobođenje Livna, bataljoni 1. proleterske brigade. U jedinicama je vrilo kao u košnici. Izjutra vojne vježbe, politički časovi; popodne predavanja i konferencije, spremanje programa za priredbe po selima. Na konferencijama se najviše raspravljalo o posljednjim akcijama,

izvlačila su se iskustva, sagledavali nedostaci i griješke. Poslije konferencije, u slobodnim časovima, u razgovoru se spontano nastavljala priča o utiscima iz posljednjih borbi protiv Talijana. Mnogo se govorilo o Dalmaciji. Deset dana bojeva i rada vezivalo je naše uspomene za Aržano i Studence, Lovreć i Zadarvarje. I za oštri dalmatinski kamen, preko koga su se u bijegu spoticah talijanski vojnici.

I tada, dok su nam misli letjele niz sunčane ceste na kojima smo bombama presrijetali talijanske tenkove i haubice, odozdo, uz polje, izmiljela je kolona. Modrikasti vazduh treperio je u ljetnoj žezi iznad kolone i svojim bljeskom skrivao figure ljudi. Znali smo da nije neprijatelj, ali je jedna patrola ipak upućena niz polje. Kolona se lagano približavala, pratili smo je dvogledima. Na borbama smo uskoro primijetili puške i trorođe partizanske kape.

— Dalmatinci!

U komandantovim rukama bljesnuo je dvogled. Naša patrola je već stigla do kolone.

— Ljube se! — kliknuo je od radosti komandant.

Te riječi bile su kao zapovijest: jurnuli smo prema drumu kojim su išli dalmatinski partizani. Dok smo se primicali putu, prijekom stazom dojurio je, sav zadihan, vođa patrole i saopštio:

— Biokovci dolaze da popune Prvu proletersku!

Brzo smo izbili na put i pomiješali se s Dalmatincima. Stari, već prekaljeni proletari, čija je slava grijala i srca partizana sa Biokova i podizala mase na ustanak, sreli su Dalmatince veoma toplo.

— Vi ste proletari? .. Prva proleterska?

Mladi komandir sa Biokova, preplanuo od južnog sunca i biokovskih vjetrova, lijep kao djevojka iz priče, bojažljivo je izgovorio te riječi. Kao da je svakoj htio da odmjeri smisao, da ne pogriješi.

— Jes', drugovi, mi smo proletari!.. Ali i vi ste junaci! Guli smo dosta o vašim borbama. Fašisti se, izgleda, nimalo ne raduju susretu sa vama!

Lica mladih osvjetnika sa Biokova postala su vedra. Na njima se mogla pročitati misao: »Pa i oni su obični ljudi, ti oprobani i proslavljeni proletari. Smatraju nas ravnima sebi...« To osjećanje nije moglo da ostane u grudima, provalilo je kroz bujicu riječi mladog, veselog puškomitrijesca Bepa:

— Slušah smo mnogo o vama. Malo smo se pribojavah susreta. Vi ste proslavljeni borci, pa... može čovjek da bude Pomalo i gord... A kako nas toplo, drugarski primete!

Dok je čovjek u borbi, dok neposredno ratuje, on zna jedino za mržnju prema neprijatelju. Ta mržnja tjera ga da

Stab 2. bataljona na položaju kod Aržana, avgusta 1942.

ubiia, i on može da odlučno, bez zadržavanja, korača preko lješa poginulog druga, pa tek kasnije da se vrati i da ga, sa toplom drugarskom pažnjom, prenese na mjesto vječnog boravka. U času borbe svaka žrtva izaziva još veću mržnju, goni na osvetu. Osjećanja nježnosti i ljubavi tada za trenutak zataje, kao da zamru. Ali kad borac za slobodu, u sjenci drveta, kroz tople i iskrene riječi svoga saborca upozna nove svjetove, grudi mu se nadimlju radošću i ponosom, oči zamagle suzom radonicom. Zagrljaji su skupi u ovakvom ratu, u boju za slobodu, ali su zato topliji i značajniji. Oni slivaju ujedno osjećanja, izražavaju ljepotu i veličinu onoga što je za nas najdragocjenije . . .

Čitav sat ostali smo u razgovoru. Pričali smo im o našim borbama i pobjedama, zanimali se njihovim trrogim kapama, a oni, razdragani, sa ushićenjem su govorili o razbijanju fašističkih kolona, o jedinstvu naroda Dalmacije i o modrim vinogradima ispod Biokova.

— Čuli smo da su Crnogorci pobili mnogo fašista. Junaci ste! Srbijance takođe hvale. Kažu da su to najvjestiji borci!

Govorio je to Ante iz Podgore, bivši mornar koji je plovio okeanima, »ludi Ante« (zvali su ga tako zbog prevelike

hrabrosti), nevjesto skrivajući pogled, koji mu se nije odvajao od srpa i čekića na našim zvijezdama.

— A, 'očemo li i mi ponijet' srp i čekić — nije mogao odoljeti a da ne upita.

— Pa vi ste ga već zaslužili svojom borbom . . . Čim dođete kod nas, razumije se!

— Pa, dabome — osmjelio se mladi Makaranin — ni mi vam nismo na perju spavali za ovo vrijeme!

Opšta radost zahvatila je Biokovce i spontano se prenijela na nas. Zapjevah smo složno. Pjesma je postajala sve jača, sve životnija, i razlijevala se iznad požutjelih kukuruza na Livanjskom polju. Bila je to pjesma o radosnom susretu, pjesma o bratstvu, o borbi za slobodu. Ta pjesma otvara nove vidike, nosi u nove svjetove. Ona ide ispred prethodnice i utire put do bunkera; ona je i štit i pripremna vatra, jer je to pjesma o slobodi, pjesma boraca za slobodu.

Glasovi pjesme zamrli su tek kada je mladi, crnooki komandant ustao i, izvinjavajući se, rekao da treba da krenu. Išli su u štab 1. proleterske, gdje će biti raspoređeni po bataljonima.

Na rastanku svaki je izražavao želju da dođe u naš bataljon.

— Vi ste svi prijatni i veseli... — govorili su nam.

— I nimalo nisu gordi, ovi proleterci — kao za sebe dodala je jedna mlada djevojka, zvali su je Danka.

— Svejedno u koji bataljon, drugovi! I kod Srbijanaca naići ćete na takve drugove, na topao prijem. A za junaštvo, videćemo, probaćemo se!

Obradovani, odlazili su mladi Biokovci.

Jovan BOŽOVIĆ

BILI SMO SRDAČNO PRIMLJENI

1. avgusta 1942. godine u naš bataljon »Starac Vujadin«, koji se tada nalazio u selu Peulju (u blizini Bosanskog Grahova), došao je neki drug iz politodjela 1. proleterske brigade. Održao nam je kratak govor, upoznao nas sa značajem proleterskih brigada i zatražio dobrovoljce za 1. proletersku. Takav poziv smo priželjkivali, jer smo voljeli 1. brigadu i smatrali posebnom čašću da se borimo u njenim redovima. Stoga se javile oko sto pedeset drugova i drugarica — dobrovoljaca za našu najbolju jedinicu.

Međutim nije nam bilo pravo kada nam narediše da ostavimo oružje, mada nam je bilo obećano da ćemo primiti drugo čim stignemo u novu jedinicu. Od oružja se u ratu nerado rastajalo, makar to bilo i privremeno. Pa i ranjenici, odlazeći u bolnicu, teško su se odvajali od ličnog naoružanja. Bio je i još jedan, ne baš tako nevažan momenat: željeli smo da se pojavimo pred proleterima kao pravi partizani — ratnici, a ne kao obični golači i mobilisani civili.

Do Livna smo prebačeni autobusima. Čim smo stigli, raniji komandant našeg bataljona nas je postrojio, a onda nas je pozdravio i zaželio nam dobrodošlicu komandant 1. proleterske brigade, Koča Popović. Govoreći otvoreno o borbama, marševima, teškoćama, gladi i drugim ratnim tegobama koje su izdržali borci — proleterima, Koča Popović nam je još više dočarao borbene i moralne kvalitete ove proslavljene jedinice, pa nam je bilo još milije što smo se odlučili da postanemo njen sastavni dio. Završavajući govor, on reče: »Ko oseća da neće moći da podnese ovakve i slične teškoće, neka se vrati u odred! Neka se takvi odvoje na stranu!« Nasta izdvajanje. Vidim: ne mali broj mojih saboraca želi natrag, u odred. Ko će sve to izdržati?!

Onda uze riječ politički komesar brigade, popularni Fića. Govorio nam je o tome da — pored teškoća i svakojakih nevolja — proleterima doživljavaju i vedre dane, radost pobjede

nad neprijateljem, te da ćemo takvih trenutaka imati sve više. Najzad, rekao je komesar, to zavisi od nas samih. Poslije tih riječi, koje su ulivale samopouzdanje i otkrivale perspektive — od onih što su se bili pokolebali, dobar broj se povratio u stroj. Ipak, štab brigade naredi da se svi članovi Partije upute natrag u svoj bataljon, koji je baš tih dana ušao u sastav 4. krajiške brigade. Tamo su, zaista, bili mnogo potrebniji.

Rasporedili su nas po bataljonima, tako da smo nas tri-naestorica iz 3. čete raspoređeni u 2. crnogorski bataljon, koji se nalazio u selu Zabiju, kod Livna. Nas šestorica smo uključeni u 3. četetu (Markan Majstorović, Branko Nenadić, Dušan Ivetić, Milica Ivetić, Spiro Janjić, Stojan Gašić i Aleksa Nenadić).

Prijem u četi bio je tako srdačan da se nikada ne može zaboraviti. Svi drugovi su se odmah skupili oko nas, pa smo se međusobno upoznali i porazgovarali. Pričali smo jedni drugima sve tegobe i uspjehe na dotadašnjem putu. Teško je reći ko je koga sa više pažnje slušao. Bilo je bučno i veselo, kao kad se sretnu stari znanci poslije duže vremena. Učinilo mi se da sam već prvog dana stekao prijateljstvo sa svima u četi. U stvari, gotovo svi drugovi su osjećah isto. Prilikom podjele ručka, mi, novi borci, stavljeni smo na čelo stroja. Pošto smo bili bez najnužnije opreme, začas su se u našim rukama stvorile porcije. Ustupili su nam ih stari borci. Komesar čete je ostao na začelju stroja. To nas je istinski prijatno iznenadilo.

Tek što se ručalo, zapazismo kako skoro svi stari borci odlaze nedaleko od nas. Pomislismo četni sastanak, pa smo računah da će i nas novajlije pozvati. Možda je taj skup upravo i bio posvećen nama, — valjda je trebalo da nam se ukaže na izvjesne stvari na koje nismo bili navikli u našem odredu. Vidimo, oni se okupiše, a na nas niko ne obraća pažnju. Zašto su nas zaboravili? — razmišljali smo i pitali jedan drugoga, čekajući šta će dalje biti. Jedan od mojih drugova pokuša da objasni ovaj slučaj:

— Biće da baš sada raspravljaju o tome da li da nas pozovu na sastanak ili ne. Ko zna, možda se rešava i to hoće li nas primiti u četetu uopšte . . .

Drugi je bio nešto pronicljiviji: •— Pa, to je, drugovi, partijski sastanak. Međutim zbunjuje to što su svi borci u četi tamo.

U četama našeg bataljona bilo je najviše do pet drugova u partijskoj organizaciji. Znači, nije u pitanju partijski, već četni sastanak — ah bez nas. Ko zna koliko dugo bismo nagađali zašto je sve to tako, da ne naiđe Milutin Božović. Utišaše

se svi kao na komandu. I njemu bi nelagodno. Pridoh mu tek onda kada ocijenih da ne kani ništa da nam saopšti. Požalih mu se u ime svih:

— Nije lijepo, družo, što nas zaobilazite. Zar treba od nas nešto kriti? Ili, stvarno nemate dovoljno povjerenja u nas?

— To se održava partijski sastanak! — presječe on sve naše sumnje i rezonovanja. •— Za sada vi niste članovi Partije, ali — ako se pokažete u borbi kao valjani borci, bićete s njima na svim sastancima. I ja sam bio član Partije, pa sam zbog nekih grešaka isključen. Nisam u Partiji, mada samo formalno i privremeno. Ja se osjećam i radim kao komunista. . .

— I mi se osjećamo komunistima! — gotovo u horu odgovorismo.

Milutin se na to nasmiješi i reče:

— Bićete ubrzo vi svi članovi Partije, u to sam potpuno uvjeren.

I stvarno, bilo je tako. Nekoliko mjeseci poslije našeg dolaska postali smo članovi Partije i tako doživjeli najveću čast i priznanje.

Drugarstvo u četi i bataljonu, kao i u čitavoj 1. brigadi, bilo je samo onako kako se može zamisliti. Ono je njegovano udruženim snagama starih i mladih boraca, preko raznovrsnog političkog i kulturno-zabavnog života, neumornim radom političkih komesara i partijske organizacije. Kada je bilo teško •— gladovanje ili marševanje, studen, žeđ, bolest — ili kada se išlo na izvršenje zadataka, svuda smo bili skupa, pod jednakim uslovima. Dijelili smo dobro i zlo. Bili smo pravi prijatelji i suborci. Takvo prijateljstvo, koje je izdržalo sve kušnje, nikada se ne može zaboraviti — ono je za mene najdragocjenije.

Naš prilog tom prijateljstvu nije bio mali, što potvrđuje i ovaj podatak: od onih trinaest boraca one partizanske čete iz koje smo došli u 1. brigadu, deset je izginulo u borbama protiv neprijatelja.

Markan Majstorović pao je kao politički komesar 2. čete 2. bataljona prilikom likvidacije posljednjih njemačkih uporišta u Jevremovoj ulici u Beogradu, oktobra 1944. godine; istoga dana u istoj ulici poginuo je i Branko Nenadić, politički komesar protivkolske čete 1. proleterske brigade; Neđo Đukić, politički komesar 2. čete 2. bataljona, okončao je svoj borbeni put na sremskom frontu, kod sela Tovarnika, januara 1945. godine; tih dana poginuo je i Vicko Trifunović, omladinski rukovodilac bataljona u 21. srpskoj brigadi; Vlado Đukić je pao u bici na Sitnici, u noći između 19. i 20. novembra 1942. kao bombaš 3. čete 2. bataljona; Đurica Blesić, borac 2. čete 2. bataljona, pao

je na Ivan-sedlu; prilikom prelaska Drine, aprila 1943. godine, umro je od tifusa u selu Ustikolini Spiro Janjić.

Za vrijeme bitke na Sutjesci imali smo nekoliko poginulih: Spiro Despenić, desetar 1. čete 2. bataljona, nastradao je kao teški ranjenik na Borovnu 10. juna 1943. godine; poginuo je puškomitraljezac 3. čete 2. bataljona Stojan Gačić, a nekoliko dana kasnije, na Jabuci, kada su svi neprijateljevi obruči bili raskinuti, pao je i kurir 3. čete 2. bataljona Dušan Ivetič.

Aleksa NENADIĆ

NAVIKA JE JEDNA MUKA ...

U leto 1942. partizani oslobodiše Livno. Jedna četa je zaposela kasarnu. Borci su uveče plegali po zemlji u šljiviku iza kasarne. Nekolicina njih ode s Krstom Bajićem da spava u kasarni, u kojoj su dotle spavali domobranski oficiri. Čaršave su promenili, a vuneni dušeci obećavali su dobar i udoban san.

Dok su oni u šljiviku brzo zaspali, dotle Bajić, Đukić i drugovi u sobi to nikako nisu mogli. Stalno su se prevrtali, čas levo, čas desno. Već je prošlo pola noći, a nijedan još nije bio oka sklopio. Jednogađišnje spavanje na zemlji i podu odviklo je njihove organizme od udobnosti. Tek pred zoru prvi se odluči Vuksan Đukić: uze ćebe, stavi ga na pod i leže.

— Bolje na podu nego na dušek! Ja vam kažem, drugovi, a vi kako hoćete.

— Bogami, ne zboriš loše! — pridruži se Đukiću odmah Krsto Bajić, a uskoro to učiniše i ostali.

I za tili čas sobu ispuni ujednačeno hrkanje.

NA DNJE

S inoć smo u sumrak stigli i tu, oko Marica kuća, bez večere, u vrtačama i škripovima na голу zemlju polijekali. I zaspali kao pod komandu. Ništa nam nije smetalo što je ta zemlja tvrda kao da je ispečena. Navikli smo. A ujutro smo se rano razbudili. Zahladnjelo je. I podrhtavamo. A onda trčkarama da se malo ugriemo. I gimnasticiramo. Opet legnemo. I... badava. Kad je svježe, svježe je. A kad je sunce ogrijalo, obradovali smo mu se kao mala djeca. Onda se ono penjalo sve više. Više. I kad je prevalilo polovinu neba, onda je dobro ugrijalo. I topla jara titra kao nepregledni roj sitnih talasića na mirnoj jezerskoj pučini.

Krrrrr.

Gore, na Klenku, zadrhtao je naš mitraljez. Oštro i zabrinuto. Prgavi rafal rasjekao je toplotnu jaru. Ona se na trenutak pomutila kao jato golubova zaplašeno plotunom lovačke puške. Onda je mitraljez učutao kao da nešto očekuje. Kurir naše objavnice sa Klenka juri niz brdo. I skače kao da ga neko šiba... Nije nešto u redu!

A nas dvojica navrat-nanos žurimo. Zabrinulo nas je oštro režanje našeg mitraljeza gore, na Klenku. Bili smo na sastanku u štabu brigade.¹ I sada hitamo prema Klenku. A jaruga je strma. I duboka. I kamenita. I zamorna. Svaki čas se okliznemo sa izglaćanog kamenja kao sa leda. I spotičemo se. I padamo. I psujemo boga oca, potok, jarugu, kamenje.

— Ovo ti je, Čedo,² gore nego ono: korak napred, dva koraka natrag.

A od Marića kuća kolona brzo odmiče. I pentra se uz sjeverne strmine Klenka.

— Siniša³, požurite!

¹ U rejonu Ljut — k. 861 •— Kolovrat bili su članovi štaba 1. proleterske brigade Filip Kljajić Fića, komesar brigade, i načelnik štaba Branko Poljanac Stanko.

² Cedomir Minderović.

³ Siniša Nikolajević.

Riknuo je kao medvjed. Jaruga je jeknula kao pećina kad u ljetnje doba grom silovito grune u blizini. Tu, niže nas, provalija je tu jeku pokupila. I progutala je kao aždaja.

— Nije te mogao čuti, Miladine.^{3a}

A Siniša i Vojkan⁴ su se pogurili kao da kola vuku; kao da su čitavu četu privezali za uže, pa tegle. . . Onda se četa razletjela po Klenku. Borci su jurnuli kao vukovi.

Ćof, ćof, ćof, ćof, ćof.

Mitraljezi su namah zakloparali kao bezumni. I puške su začavrljale kao zle jetrve.

Fljis, fljis, fljis.

Po kamenju je zapljuskalo olovo. I razbilo se kao tijesto. Poneko zrno napipalo je malo zemlje. Fuć, fuć, fuć.

Na čitavom Klenku zaigralo je vatreno kolo.⁵ Kolo ognja; kolo smrti i krvi. Satnija bobanovaca⁶ uspužala se do vrha Klenka. To je, možda, ona ista satnija kojoj smo prije petnaestak dana lekciju očitali u Duvnu. Možda je tu istu satniju Žičina⁷ desetina uplašila u Mesihovini i ona pobjegla u Posušje. A sad je opet pred nama. Htjeli bi ponovo u Duvno.

— Dobro nam došle, komšije! Zar se niste opametili-⁹ Malo vam je bilo ono u Duvnu, a? E pa, dobro de, držite nam se, bitange jedne.

I zaječalo je nebo. Zatalasalo se vazdušno more. I hući kao nepregledni rojevi skakavaca kad nebo prekrile. Zamirisao je barut onako nakisjelo. I smrdljivo. I . . . prijatno. Navika je čudna rabota. Ponekad se čovjek navikne i na nešto što nije

^{3a} Miladin Ivanović.

⁴ Vojin Lukić.

⁵ Borbu sa ustašama na Klenku vodila je 2. četa i prateći vod Beogradskog bataljona (oko 55 boraca), topovski vod štaba brigade (oko 15 boraca) i ostaci mještanskog batajona »Vojin Zirojević« (oko 25 boraca) na čelu sa komesarom bataljona Mate Lukasom Dalmatincem i zamjenikom komandanta tog bataljona. Prva četa Beogradskog bataljona sa zamjenikom komesara Beogradskog bataljona Ivanom Vondračekom Vanjkom ostala je u Duvnu kao posada, a 3. četa je bila u Vučipolju na obezbjeđenju prema ustaškoj miliciji u Rakitnom ispod planine Cvrsnice.

⁶ Ustaške jedinice formirane od ljudstva iz okoline Imotskog često su se nazivale »bobanovci« po njihovom zemljaku i organizatoru Rafaelu Bobanu, ustaškom bojniku-pukovniku, zamjeniku glavnog ustaškog zapovjednika »Crne legije«. Prema pričanju naroda u okolini Livna, Duvna i Imotskog i prema pisanju ustaške štampe, Boban je bio ekonomski emigrant kao i mnogi drugi torbari iz okoline Imotskog. Emigrirao je pre rata u Belgiju. Tamo ga je ustaška organizacija zavrbovala i školovala za zadatke koje danas revnosno izvršava. I tako je od njega napravila koljačkog komandanta. Glavni je organizator ustaških »postrojbi«-jedinica u okolini Imotskog. Bobanovce često nazivaju i »Žuta legija«, vjerovatno za razliku od »Crne legije«. Uniforme imaju od sukna učkaste boje kao i ostale ustaške jedinice, sem jedinica »Crne legije«.

⁷ Živko Trninić Žića.

baš prijatno, pa mu postane snošljivo. I vazduh je danas zasićen tim mirisom. Ujeda za oči. I za nozdrve. A Klenak se zamaglio. I zavio u sitnu bjeličastu maglu. I puši se kao da gori. I vonja. I grmi. Planina Vran je zadrhtala. I Čvrsnica, i Lip, i Stitar. Zajaukala je provalija u Studenom potoku, kao da je neko guši. Jeka se talasa kao valovi na vodi i prenosi tamo prema morskoj pučini.

A kolskim putem, koji kao okačen visi, iznad provalije, izdužila se kolona »Crne legije«⁸. Korača nekako slobodno; reklo bi se kao bezbrižno; kao da se ne bije ljuti boj tu odmah, iznad njihovih glava. Na čelu kolone vijori se crna ustaška zastava; onako crna kao što im je sve crno, i uniforma, i duša i djela. Koračaju samouvjereni kao da na svadbu idu.

*Visoki je Trebević,
Na njem sjedi Pavelić.
Vino pije, peče janjce,
Kolje Srbijance.*

Ustašama kao da je jedina misija klanje Srba, To se u svakom njihovom postupku ogleda kao njihov životni put. U tome Pavelića ističu kao svoje nadahnuće. Valjda u krajevima u kojima živi srpsko stanovništvo na tome i počiva »Nezavisna«. I teče krv nejake srpske djece i nemoćnih srpskih žena. Ovdje u ime Svete Stolice. A ona svesrdno blagosilja tu Pavelićevu lomaču. »Treba uništiti pagansku vjeru«. A tamo gdje »treba tamaniti tursku i katoličku žgadiju«, harači četnička kama. I Nijemci i Talijani grokću od zadovoljstva. »Divide et impera« — ovdje je u punom izražaju.

Kolona crnih gavranova zaobilazi iza nas. Mogu nas i u leđa. Ne bi nam ugodno bilo.

— Gde je Treća četa, majku joj božju?

⁸ »Crna legija« su najelitnije ustaške jedinice. Njih glavna ustaška komanda upotrebljava samo u borbama na najistaknutijim mjestima-frontovima i u kaznenim ekspedicijama. Nose crne uniforme. Vjerovatno se po njima nazivaju »Crna legija«. Po njenom glavnom zapovjedniku, ustaškom pukovniku Juri Francetiću, često je nazivaju, »Francetićeve crna legija«. Oko vrata obično nose krstove, a u notesima svete sličice.

Formirana je od nekoliko hiljada probranih zlikovaca iz vjerski i nacionalistički najzadrtijih i najzatucanijih krajeva. To su primitivni gorštaci zaludeni od katoličkih popova i drugih mračnih tipova, a k² snije korumpirani pljačkom i pokoljima srpskog življa. U prvim našim sukobima sa njima imali smo ozbiljne teškoće. Napadali su ili ^{se}J³?" nili sa rikom kao sumanuti divljaci. Borili su se hrabro i okrutno. Kact[^] smo ih dobro namlatili u Duvnu, Livnu, Glamoču i Jajcu, njihov l moral u susretu sa nama naglo opao, tako da više nijesmo imali vih teškoća u savlađivanju njihove odbrane ili napada kao u pocetK"-

— Ne može ona, Miloje⁹, još ni za dva sata. Daleko je do Vučipolja.

Oganj na Klenku kao lomača plamti. Bobanovci pritišću. Mi se tvrdo branimo. I često okrećemo glavu tamo ka Vučipolju.

— Gde si, Zdravko,¹⁰ sunce ti jarko!

Kraljevčani¹¹ nam podižu moral. Sa jednim mitraljezom tuku prema ustašama ispred nas. Daleko! Mogli bi se primaći i bliže.

A crne Francetićeve¹² čete žure prema Duvnu. Mimoilaze nas kao »tursko groblje«. Ako se okrenu nama u leđa biće nam gusto. I teško.¹³

— Siniša, sa Milovanovim¹⁴ vodom udri u bok i odsijeci čelo kolone. Raspali žestoko. Ne štedi. Udri, božju im majku!

Vod se kao lavina sručio na kolonu »crnih«. Naši borci nasrnuše na njih kao dvadeset ljutih risova. Po koloni »crnih« hijena grunulo je kao grom iz mrklog neba. Zaključalo je kao u kotlu. Roj za rojom čeličnih zrna pljušti po njima kao tuča iz namrgođenih gomila oblaka. I tamo među njima nastala je pomjetnja. I gužva. I jurnjava čas natrag, čas naprijed. A mi ih tučemo. Nemilosrdno ... I pomutilo ih je. I zbunilo. I razbilo. Onša je jedan ustaša pobjegao natrag. Pa onda dvojica, trojica. Zatim se čitava kolona uzmuvala. I za njima pobjegla, onako kao zbunjeno stado ovaca kad jedna za drugom jurnu sve na jednu stranu.

Nićiforović tuče kao maljem. U njegovim se rukama automat trese kao pomahnitao. I u rukama čitavog voda. A crnolegijaše je obuzeo samrtni strah. Izgubili su se kao zečevi opkoljeni hajkom. I kao rulja u panici bježe natrag. A mi ih dočekujemo, na desetak koraka. Pa onda kamenj.em. I kundacima.

⁹ Miloje Milojević.

¹⁰ Zdravko Jovanović.

¹¹ Zapadno od komunikacije Duvno — Posušje u rejon Kolovrat — Oštra Glavica k. 766 nalazili su se na položaju dijelovi Kraljevačkog bataljona 1. proleterske brigade i odatle sa jednim mitraljezom djelovali prema ustašama ispred nas. No s obzirom na udaljenost od preko 1,5 km vazdušne linije, njihova pomoć nije nam bila velika, ali nije bila ni za odbacivanje. Svakako, ustašama je bilo jasno da mi tu nismo sami i da se tamo prema Kolovratu ne mogu povlačiti i da nije Provalije, koja nas oštro odvaja od Kolovrata, te su bježali natrag cestom prema Posušju, a mi ih dočekivali kao na klanici.

¹² Jure Francetić ustaški pukovnik, glavni zapovjednik »Crne legije«, Poginuo 23. XII 1942.

¹³ U borbi na Klenku protiv nas su vodile borbu tri satnije-čete ustaša, i to: dvije satnije »Crne legije« koje su kao kaznena ekspedicija Posiate da ponovo zauzmu Duvno. Podržavala ih je, upravo obezbjeđivala *im put* jedna satnija bobanovaca. Ukupno je bilo preko 500 ustaša, naoružanih modernim pješadijskim naoružanjem. Odnos snaga u ljudstvu bio je 1:5,5 u korist ustaša.

¹⁴ Milovan Nićiforović.

Nemamo vremena da puške punimo. Naši ih hvataju za ruke. I mlate po njima kao po volovima. »Crni« stoje kao izbezumljeni. I kao ošamućeni. Strah ih je prikovao za cestu kao robijaše za lance. Od straha su zaboravili na svoje oružje. I na odbranu.

A oni su htjeli u Duvno. Kaznena ekspedicija! E vraga!

Icin¹⁵ je iza jednog kamena čvrsto pritegao svoj puško-mitraljez. Naškiljio je na jedno oko i čuti. Spokojno i ležerno kao da se njega ne tiče ovo krvoproliće koje lopi ispred cijevi njegova mitraljeza. On tako uvijek pred buru. A kad okine rafal, stegne zube kao da bi htio sve njih tamo ispred sebe zubima da pokida.

— Čekajte, majku vam vašu! Eto vam!

I gore je, na Klenku, gusto. I ne popušta. Nad njim se uskovitlao tanki oblak barutnog dima. I mrkocrvene lokvice krvi poprskale su ga kao nebo kad poprskaju krpice razbijenih oblaka. A bobanovci sve više pritišću. Htjeli bi da pomognu »crnima«; da im olakšaju.

Pred našim mitraljezom je desetina ustaša. Jezdimiru¹⁶ je nestala municija.

— Majku li vam vašu, samo dok municiju donesemo!

A kad je Čumurdžija¹⁷ došao, grčevito je trpao munipiju u mitraljez. Onda ga je ponovo nategao. I nanišanio.

— Eh, sad ćemo se, majku vam fašističku!

A onda je Zivković¹⁸ iskočio iz škripa, odakle je tukao ustaše. I uskočio među njih desetak. I razmahao se puškom po njima kao motkom po psima. Jezdimir ih je pokosio kao snop. I je kosom. I... Zivković je zauvijek ukočio pušku. Spustio je pored sebe kao da je rat završen. A tako mu je bila draga ova naša borba. Sa teško nagriženim plućima i pod visokom temperaturom, pobjegao je iz Vlaseničke bolnice i došao u bataljon. Neće on da leškari po bolnicama. Nije radi toga pošao u rat.

— Izlećiće to jaruga.

Kad zaštekće mitraljez i kad zaguste puške, od nekog čulnog ushićenja on kao na iglama zatreperi. Meškolji se u zaklonu kao da ga buve kopkaju. A onda bi ustao i jurnuo na neprijatelja kao mačka na jato vrabaca. Tada ne bi mislio na svoj život. U tom uzburkanom magnovenju nije ga žalio. I... ostavio ga je tu, na Klenku, kao spomenik najoštrije, najkrvavije i najveličanstvenije borbe našeg bataljona... Njegove smeđe i blage oči i sad nas miluju. Nekako mutno. I tužno, bolno. Nekako kao tuđe. Nije to onaj vrući pogled, onako kao žeravica, kao onda kad smo ga ostavili u Vlaseničkoj bolnici.

¹⁵ Milorad Brkić.

¹⁶ Jezdimir Simić.

¹⁷ Milorad Jovanović.

¹⁸ Milorad Zivković.

Mahali smo mu rukama. A on je pustio suzu. I sad lebdi u njegovim očima. Zadnja! I gleda nas nekako mekano. I molećivo. I prekorno. »Opet me ostavljate! . . . Osvetite, drugovi! . . .« I hoćemo. Spustili smo ga u zemlju, tu u kamenjaru, na Klenku; tu gdje je pao. I oprostili smo se od njega. Smrt fašizmu, Zivkoviću!

Onda je naš front jurnuo naprijed. Silovito kao vihor. Bobanovci su okrenuli leđa. I sjurili se niz južne padine Klenka. A mi ih tučemo. Nemilosrdno. I nepoštedno. I jurimo za njima kao vukovi za stadom razbijenih ovaca.

Lijevo krilo mi je nešto sumnjivo. Tamo se nije čulo pucanje. I pošao sam u izviđanje. Sam. Sa bombom i pištoljem. Na istočnim padinama Klenka, odmah na izlazu Sovija drage, na tridesetak metara ispred mene, najednom su mi, sakrivene iza kamenjara, pred očima iskrsele ljudske glave . . . Da nije to 3. četa? Ne, nemoguće. Nije ona mogla stići. I . . . javila bi nam se. Ko li to može biti? Ustaše! Jasno! Podigao sam ruku i dao znak kao da bih htio reći: ležite tu gdje ste. A onda sam se, kao da me se ni najmanje oni ne tiču, da ne bi posumljali, polako i ležerno vratio natrag. Oni su ćutali kao da nešto očekuju. Nije im jasno ko sam. Titovku na glavi sam imao od crnog sukna. »Možda je ustaša. Ili je Talijan. Ima zelenu bluzu kao talijanska pelerina«. I ćute. Ne pucaju. Kad sam odmakao pedesetak koraka, okrenuo sam se prema njima. Oni su se podizali do koljena. I izvirivali iza kamenjara. Opet sam im dao znak rukom. A onda sam, življe koraknuo prema našima. Na dvjesta koraka sreo sam Dobrivoja¹⁹ s patrolom. Tražili su me. Onda smo se zajedno vratili ka Sovija dragi.

Ćof, ćof, ćof.

Tu, odmah ispred nas, na pedesetak koraka. Brzo smo polijekali iza kamenja. I otvorili žestoku vatru. I bombe smo bacili. One su riknule kao bezumne. A tridesetak ustaša je bezglavo pobjeglo niz Sovija dragu.

Još malo pa je dan pri kraju. Sunce se sasvim nakrivilo prema Biokovu. I samo što se nije naslonilo na tu kamenitu grdosiju. Svaki čas očekujemo kad će se strmoglaviti u plavu morskpu pučinu ispod Biokova. A nekako je opeklo u južne padine Klenka, kao da bi htjelo da svu snagu sruči na nas.

A tu, oko ceste, iznad provalije gdje je »legija« malo prije doživjela smrtnu registraciju, lom kao na Kosovu. Pokolj! I vazduh je nesnošan. Uvonjao se kao da su volovi istruljeli. U golim gaćama²⁰, bosih nogu, gologlavi i razbarušeni, tvrda i izobličena lica kao izbezumljeni, iskrvavljeni i unakaženi kao što to smrt može da unakazi, kao pokošeno snoplje leže

¹⁹ Dobrivoje Pešić.

²⁰ Borci naše 2. čete i borci bataljona »Vojin Zirojević« poskidali su sa ustaša odjeću i obuću i obukli se, a svoje staro i izandalo bacili.

šezdeset i šest mrtvih Francetićevih hijena; leže kao da je u njih grom tresnuo i smlatio ih kao u toru. I krv se prostrla oko ceste kao tepih usmrdjele žabokrečine u skoro isušenoj baruštini. Oni su se do koljena okupali u bari sopstvene krvi. I podavili se u mulju svoga života kao i svaka druga životinja iz brloga. I vonjaju gadno. Teško. I nesnosno, onako kao da taj vonj godinu dana nose u sebi, pa se u njima utaložio i usmrdio. A vruće sunce brzo razbija trulež. Danas je sa sviju strana bilo vruće. I vazduh se usijao. I pekao kao žeravica. Znoj je milio po našim licima. I po vratu. I po leđima. Čepukao je po nama kao mekana četkica. I gocialo nas je. I grizlo. A krv je kipila. I pjenušila se. I lila. Ovaj dan je pun krvi. Do koljena. I . . . veliki je. I srećan. I radostan. Zaista bi štab brigade mogao da nam današnji dan srdačnije čestita; još srdačnije nego u Duvnu.

Selo Biške nije nas lijepo dočekalo. Tuđe. I namrgođeno. I sirotinjski. Sa malo kačamaka. I ništa više. Legli smo gladni. I umorni. Sa nategnutim živcima. I . . . slabo smo spavali.

A ujutro? Ispred naše kolone korača vod²¹. Tjera ustaške predstraže. A onda . . . ?

→ Pobjegli su onda kad je vaš mitraljez dugo i neprekidno štektao. Juče su sa Klenka kamionom dovezli dvanaest mrtvih i oko pedeset ranjenih²². Bogami ste ih dobro maznuli. Kakvom su brzinom kidnuli odavde iz Posušja, majko moja? Navrat-nanos!

Noć je odavno legla na zemlju. I po kućama. Svjetlucave žiške zamrle su kao da ih ni bilo nije. I sve se utišalo kao da je zanijemilo. A tu na jednom uglu život se još nije smirio. Nije to buka i nered. Ne! To je samo tiho i mirno brujanje života.

Tu je prije nekoliko dana urlao alkohol. I bjesnio. Ljuštila se ljuta do besvijesti. I smrdljiva krdža pušila se do gađenja. I do gušenja. U tom malom buffetu, najčešće su se, uz njegovu tezu, češali kočijaši, šoferi, beskućnici, besposličari. Čvrsto bi u rukama držali fićok ljute komovice, kao da se boje da im ga neko iz ruke ne otme.

²¹ Sedamnaestog avgusta 1942. ujutro napali smo ustaše u Posušju sa našom 2. i 3. četom i topovskim vođom štaba brigade. Naša 1. četa, sa zamjenikom komesara čete Vanjkom, bila je u Duvnu. Ostatak bataljona »Vojin Zirojević« po naređenju je vraćen na teren prema Duvnu.

²² U borbi na Klenku 16. avgusta 1942. ustaše su imale ukupno 78 mrtvih, među kojima i dva oficira, i oko 50 ranjenih. Mi smo imali tri mrtva, od kojih i zamjenik komandanta bataljona »Vojin Zirojević«, i četiri ranjena. Plijen: 60 pušaka i jedan automat. 12 sanduka municije i 66 novih uniformi i novih cokula.

I pogađalo se tu, kladilo se, trgovalo, i čašćavalo i pilo dok pjena usta ne obalavi. I dok se oči ne zamute. I zakrvave kao u divljeg vepra. S naslonjenim laktovima na tezgu, glava bi im otežala i klonula kao da je od olova. Čuperak razbarušene kose zaplivaio bi u lokvi, po tezgi rasutog alkohola. A onda bi se teturali. I svađali se, i psovali; dizali bi štapove i pesnice jedan na drugog. I tukli bi se. I mirili bi se. I prijetili. I opet pili. I pjevali.

*Šorom šajke a Dunavom čeze,
Lepe noge u Švabice Reze.*

A kad naiđe namrgođeni ustaša, onda bi se kao poluotrijeznili. I poluuplašeno buljili u njega kao tele u šarena vrata. I ponizno mu se nasmiješili. I umiljavali bi mu se.

*Paveliću, diko naša,
Ti si vođa svih ustaša.
Napij vince, peci janjce,
Kolji Srbijance, šalaj.*

Ne, nije to taj život noćas tu. Sad je nešto sasvim drugo. I bez buke i dernjave. Sad je tiho žuborenje umornih i jučerašnjim danom zadovoljnih ljudi. Na prljavom i vlažnom betonskom podu, u tom malom i tijesnom buffetu, posijedali su Braca, Pop, Care i Boža²³. Izukrštali su polunage gnjatove i» leđima se naslonili na zidove te male i neugledne sobice. Mršavi i blijedi žižak svjetlosti treperi kao sanjalačko i tiho brujanje njihove melodije, koje lagano kulja iz njihove utrobe.

Spi mladenec, moj prekrasnij.

Tiho. I mekano. I ležerno. Kao kroz nos. I nostalgичno. Razvučeni andante gega se kao da ramlje. I kao da zapinje; kao da neće. I kao da se ruga. A na kraju duboko, duboko, onako kao da odjednom padne u bezdanu provaliju. Grudi onda bubnje kao prazno bure. U njima nešto treperi. I poigrava. A onda.

Bajuški baju.

Življe. I više. U rezonanci. Živahni allegro se penje sve više. I više. A zatim opet za nijansu još više. I još življe. Porast te intenzivnosti odjednom je stao kao presječen. I kao sa vrha

²³ Braca Dabić, Veljko Miladinović, Milan Tomić i Božidar Krezić.

planine naglo se strmoglavio u tihi i stepenasti moderato. Sve niže. I niže. Zatim kao da se iznenada od nekog užeta otkao, opet je naglo i na trenutak pao duboko, duboko čak do dna. A onda se iz te dubine Bracin glas naglo i resko i odvažno izvu- kao i vinuo u prigušeni i diskretni, promuklijalsetto mekan kao duša. I tamo stao, onako kao da je strijelu čak gore u nebo zabio.

Tiho smotrit mesjac jasnij.

I opet kroz nos. Promuklo. I tajanstveno. I plačno kao da nekoga žali. Sa stegnutim grlom. Kao da bi htio da se od nekoga sakrije u gornjoj govornoj šupljini. I da ne razbudi drugove u susjednoj sobi. A oni su podizali glave kao da je njihov tanki san trgao plač mlade i ožalošćene majke. A Braco je stegao zube. »Drugovi će se ljutiti. Uznemiravamo ih«. I polako i mekano kao mačka niz stepenice spustio se dolje, dolje, duboko dolje u promukli i niski, niski ritartando. I tiho, tiho da ne čuje niko.

V kolebelj tvoju.

A onda je zaigralo kolo veselih i melodičnih talasa. Vo- dopad unisonih brujanja zapljusnuo je malu sobicu. Ona je za- drhtala kao nategnuti doboš. A u susjednoj sobi, po prljavom i dotrajalom podu, kao pokošeno snoplje popadali su jedan po- red drugog naši borci. I usnuli kao zaklani. Izukrštane glave, ruke i noge, puške i mitraljezi, prljave i dotrajale torbe i ranci stvorili su isprepletenu i teško razlučivu gomilu. I tu, u taj krkljanac, u tu opštu gužvu, najednom su kroz otvorena vrata pokuljali mekani zvuči tihe i nježne uspavanke. Ljudi su se u snu kao promeškoličili; kao da im je nešto po utrobi zaigralo; kao da ih je nešto po osjećanjima zagolicalo. I jedan po jedan podizali su umorne i sanjive glave. Mirisni zvuči noćne uspa- vanke duboko su zakopali po njihovim intimnim čuvstvima. Za- treptali su sanjivim očima. I pozorno slušali.

Na basovima gitare, koju je prije neki dan na Čaretovim leđima neprijateljev metak probušio, na toj gitari, Care je razigrao, mali intermeco. Onda je kvartet repetirao svoje glasne žice. I dremljive drugove ponovo zapljusnuo talasom nježne melodije.

*Tiho smotrit mesjac jasnij,
v kolebelj tvoju.*

U melodičnoj igri kvarteta odjednom nastala stanka. A ljudi u susjednoj sobi nestrpljivo očekuju nešto. Taj kratki

interval kao da ih je iz toka misli pomjerio. U duši im se namijala krajnja nit bajke.

— Još, još!

A tu, u jednom ćošku te male sobice, nešto je zaškrgutalo onako kao mali mišić kad ga za vrat uhvatiš. Milanče²⁴ sa guda- lom vesla po strunama svoje zarđale violine. I kriči pozadi kvarteta.

— Batali, Milanče. Ne kvari. Ne ide ti, čoveče, od noge. Skrgučješ kao zarđala brava. Batali ćorava posla. Ne kvari.

*Stanu skazivat je skazki,
Pjesenku spoju.
Ti ždremli zakrivši glazki,
Bajuški — baju.*

Brujanje stepenastog kresčenda izvilo se u veseli i vedri mezzoforte. I jače je uskomešao naša osjećanja. Onda smo svi uronili u tople i mekane strune akorda. Okupah smo se u vulkanu emocija. I zamumlali. Onako kao zujanje pčela u košnici. Sve jače. Jače. Braco je širom otvorio svoje široke grudi. Iz njih je radosno pokuljala bujica veselih treptaja. Pop je zabubnjao svojim basom i u stopu korača za njim. I mumljanjem slatke melodije miluje njegovu razdraganu dušu. I Božo. I Care, sa gitarom. I svi mi. Napukla gitara zazvonila je kao radosni ranjenik. Njena medena jeka pomeškoljila je sentimentalne žice naših boraca. A onda je kvartet stao kao da se utopio. Borci su zinuli kao da bi htjeli da ispiju zvuke goropadne gitare. U magnovanju njihove duše buknila je emocija jučerašnje slave. I današnje.

— Još, još!

A Bracine su oči zasijale kao dvije žarulje u protamnoj ljetnoj noći. Njegovo razdragano srce ruknulo je kao u goropadnog jelena. I grunulo je iz njegovih grudi kao iz topa.

— Na dnje, Miladine, na dnje!

Onda se raskošno razmahao svojim širokim grudima. I skočio kao na juriš.

*Ti ždremli zakrivši glazki,
Bajuški — baju.*

A tada se razigrana i vesela uspavanka utopila u ležerni ritam. I sve tiše, tiše. I sve polaganije. I sve niže, niže. Membrana njenih glasova podrhtava kao lađica, onda kad se tiho i

²⁴ Milan Stanković Milanče.

*Nikola Kotlajić, Miloje Milojević, Čeda Minderović i Jezdimir Simić
na položaju prema Imotskom, avgusta 1942.*

sanjivo ljuljuška na talasima morske pučine. San se polako valja i vješa na očne kapice. I hvata za oči. One se gube negdje tamo daleko, daleko. I sve dalje — dalje. I duša. U sve tamnije oblake. I sve više. I . . .

Buket unisonih vibracija rodio je visoku tercu. Ona se prelila u ritam vazdušnih talasa. Onda je zbor utonuo u poplavu toplih i nježnih valova. I okupao se u moru nijansa i treptaja. A sobica tiho zvoni. I romori. Sve tiše, tiše. I tiho. Onda su zvuči ponoćnog života mekano usnuli tihim i nečujnim snom. I mi. Sa ojećanjem. I setom. I životom. Milo i drago.

— Na dnje, Braco!

Miladin IVANOVIC